

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΤΙΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐνδύματος κατὰ τὴν ὑπερχιλιετῆ βυζαντινὴν περίοδον, ὡς τοῦτο δύναται νὰ μελετηθῆ εἰς τὰ διάφορα εἴδη του (κοσμικόν, τοῦ κλήρου, τῶν μοναχῶν, τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἀρχόντων), τὴν μορφήν του συμφώνως πρὸς τὸν ἐκάστοτε ἐπικρατοῦντα τρόπον (συρμόν), προκειμένου ἰδίᾳ περὶ τῆς κοσμικῆς ἀμφιέσεως, ἔπειτα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ χρῶμα καὶ τὴν διακόσμησιν αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν τεχνουργίαν τῶν ὑφασμάτων ἐξ ὧν κατασκευάζεται, ἀκόμη τὴν χρονικὴν διάρκειαν τῆς χρήσεως ἐκάστου ἐνδύματος, τὴν γεωγραφικὴν του διάδοσιν κ. ἄ., ὁ ἐρευνητὴς ἔχει, ὡς γνωστόν, νὰ ἀντιμετωπίσῃ δυσκολίας, τὸ μὲν ἐκ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν σχε-

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

- Ἀποστολάκι = *Ἀννης Ἀποστολάκι*, Τὰ κοπτικά ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1932. (Δημοσιεύματα Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων).
- A S = *Acta Sanctorum. Januarii - Novembris. Parisii - Bruxellis.*
- Blümner, R. P. = *Hugo Blümner*, Die römischen Privatsaltertümer. München 1911. (Handbuch der klass. Altertumswissenschaft, hrg von Iwan von Müller. Bd. 4, Zweite Abt., 2 Teil).
- Κουκουλές, Β.Β.Π. = *Φαίδωνος Κουκουλέ*, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. 6. Ἐν Ἀθήναις 1957. (Collection de l'Institut Français d'Athènes, 90).
- Migne = *Patrologiae cursus completus: Series graeca.* Paris 1857-1886.
- Mommsen - Blümner, Ed. Diocl. = *Der maximaltarif des Diocletian*, herausgegeben von *Th. Mommsen* ...erläutert von *H. Blümner*. Berlin 1893.
- Oppenheim = *Philippus Oppenheim*, Das Mönchkleid im christlichen Altertum. Freiburg im Breisgau 1931. (Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde u. für Kirchengeschichte. 28 Supplementheft.) [Εὑρυστάτη ἀνάλυσις τοῦ βιβλίου τούτου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Μ. Κ. Καραπιτέρη εἰς τὸ περιοδ. Νέα Σιών 29 (1934) σελ. 36-43, 131-145, 264-271].
- Σωτηρίου = *Γεωργίου Σωτηρίου*, Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν [κατὰ τοὺς χριστιανικούς, τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς κατόπιν χρόνους]. Γρηγόρ. ὁ Παλαμᾶς, τόμ. Γ' (1919), σελ. 237-247, 359-370, 452-460, 546-551.

τικῶν πηγῶν διὰ μακρὰς χρονικὰς περιόδους, τὸ δὲ καὶ ἐκ τῆς γενικότητος καὶ τῆς ἀσαφείας τῶν παρεχομένων εἰδήσεων ἰδίᾳ τῶν ἐκ τῶν γραμματειακῶν πηγῶν¹⁾).

Αἱ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο τοῦ βυζαντινοῦ βίου μαρτυρίαι τῶν συγγραφέων περιορίζονται συχνὰ μόνον εἰς ἀπλὴν μνείαν τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐνδύματος ἢ καὶ εἰς γενικὰς περὶ αὐτοῦ ἐκφράσεις²⁾ ἄνευ ἄλλης ἐπεξηγήσεως σχετικῆς πρὸς τὸ σχῆμα του ἢ τὸ εἶδος τοῦ ὑφάσματος ἐξ οὗ ἦτο κατεσκευασμένον, ἢ ἀναφέρεται ἐξ ἀρχαϊστικῆς τάσεως εἰς αὐτὰς τὸ ἔνδυμα μὲ τὸ παλαιότερον ἢ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα, τὸ ὁποῖον καὶ ἐρμηνεύεται ἐνίοτε διὰ τῆς παραθέσεως τοῦ συγχρόνου ὀνόματος αὐτοῦ³⁾).

Σημαντικῶς δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐξετάσιν τοῦ βυζαντινοῦ ἐνδύματος πρὸς κατανόησιν ἀσαφῶν περὶ αὐτοῦ μαρτυριῶν ἢ παρεξέτασις καὶ τῶν ἀπεικονίσεων αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν καλύπτουν δυστυχῶς ἀπὸ χρονικῆς καὶ γεωγραφικῆς ἐπόψεως πᾶσαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον, οὔτε δὲ καὶ ἐπαρκεῖς εἶναι ἀλλὰ καὶ δὲν ἀποδίδουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὴν σύγχρονον ἀμφίεσιν.

Εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον, δηλαδὴ τῆς ἐξετάσεως τοῦ βυζαντινοῦ ἐνδύματος, δύναται νὰ συμβάλῃ ἀκόμη καὶ ἡ μελέτη τοῦ εἰς τοὺς διαφόρους ἑλληνικοὺς τόπους διὰ τῆς παραδόσεως διατηρηθέντος λαϊκοῦ ἐνδύματος (σχῆμα, διακόσμησις, ὕφανσις, χρῶμα) δεδομένου ὅτι, ὡς ἔχει ἤδη διαπιστωθῆ, ἔχομεν εἰς τοῦτο ἐπιβιώσεις καὶ μεσαιωνικῶν ἐνδυμάτων⁴⁾.

Πρὸς διευκρίνησιν ζητημάτων τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς ἐνδύματά τινα (κο-

¹⁾ Βλ. καὶ Φαίδ. Κουκουλέ, Περὶ βυζαντινῶν τινῶν φορεμάτων. Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. 4 (1927), σ. 89 (=Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, τ. 6, Ἀθ. 1957, σ. 267). Σωτηρίων, σ. 362 σημ.

²⁾ Βλ. καὶ Ἀγγελικῆς Χατζημηχάλη, Τὰ χρυσοκλαβαρικά - συρματέϊνα - συρμακέσικα κεντήματα. Mélanges Octave et Melro Merlier, τόμ. II, 1956, σ. 449.

³⁾ Ἐπὶ παραδείγματι ἢ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος λέξις *χιτών*, τῆς ὁποίας γίνεται δαφιλῆς χρῆσις ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν χρόνων τούτων, δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν ὑπῆρχεν αὕτη καὶ εἰς τὴν καθημερινὴν χρῆσιν, εἰς ποίας περιοχὰς καὶ ἐπὶ πόσον χρόνον. Ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως ὑπὸ τῶν λογίων φαίνεται ἐξ ὧν λέγει περὶ τούτου ὁ Συμεὼν ὁ μεταφραστὴς εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσ. Ἰωαννικίου (*Migne*, 116, 45) «καὶ χιτῶνα, λεβητωνάριον αὐτὸν οἶδεν ἢ ἐγγῶριος γλῶσσα καλεῖν». Ἀργότερον καὶ ὁ Φιλόθεος ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως (14 αἰ.) εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγ. Σάββα τοῦ νέου λέγει «τοῦ τὴν σάρκα περικαλύπτοντος ... χιτωνίσκου» (*Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. σταχυολογίας, τόμ. 5, σελ. 216 στ. 19) ἀντὶ τοῦ ἐν τῇ κοινῇ χρῆσει τότε ὀνόματος ὑποκαμίσου. (Βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά, τόμ. Α', Ἀθήναι 1950, σ. 104 ἐξ.).

⁴⁾ Βλ. σχετικῶς Φαίδ. Κουκουλέ ἐν Λαογρ. 8 (1921-1925) σ. 254. Ἄννης Ἀποστολάκη, Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου τῶν Κοσμητικῶν Τεχνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1932 σ. 35-36, 53, 60-62, 72, 78 κ. ἄ. Ἀγγελικῆς Χατζημηχάλη, Ἐνθ' ἄν., σ. 449-450.

σμικά, τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν) κατὰ τὴν πρώτην, ἦτοι τὴν μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, βυζαντινὴν περίοδον συζητοῦνται κατωτέρω σχετικαὶ εἰδήσεις ἰδίᾳ ἐξ ἀγιο-λογικῶν πηγῶν.

Α') ΣΤΙΧΑΡΙΟΝ - ΚΑΜΙΣΙΟΝ

α') Στιχάριον.

Ὁ χιτῶν καὶ κατὰ τὴν πρώτην βυζαντινὴν περίοδον, τὴν μέχρι τοῦ 7ου αἰ., ἀπετέλει τὸ ἐσωτερικὸν ἔνδυμα καὶ διὰ τὰ δύο φύλα, εἶχε δὲ τὴν μορφήν τοῦ σημερινοῦ ὑποκαμίσιου μετὰ χειριδίων ἢ ἄνευ αὐτῶν. Εἰς τὸ μῆκος ἔφθανε τὸ ἔνδυμα τοῦτο μέχρι τῶν γονάτων, ἄνωθεν ἢ κάτωθεν αὐτῶν, καὶ ἕως τὰ σφυρὰ διὰ τοὺς ἄνδρας¹⁾, μέχρι δὲ τῶν ποδῶν κάτω, πάντοτε ποδῆρης, διὰ τὰς γυναῖκας²⁾. Διδακτικὴ περὶ τοῦ τελευταίου τούτου εἶναι ἡ μαρτυρία ἐκ τοῦ βίου τῆς ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.) ἐν Θηβαίδι τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται περὶ γυναικῶν μοναχῶν ὅτι «ἦν ἐνδύματα αὐτῶν χιτῶνια τρίχινα ἐκάστη, κατακαλύπτοντα τῶν ποδῶν τὰ ἄκρα»³⁾.

Τῆς λέξεως χιτῶν συνεχίζεται ἡ χρῆσις καθ' ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον⁴⁾, ἰδίᾳ ὅμως παρὰ τῶν λογίων κατὰ τὴν παράδοσιν, διότι ὁ λαὸς εἶχε διὰ τὸ ἔνδυμα τοῦτο, ὡς ἐσωτερικὸν φόρεμα, διάφορα κατὰ καιροὺς ὀνόματα. Οὕτω ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος ἀπαντᾷ παραλλήλως εἰς τὰς πηγὰς πρὸς δήλωσιν τοῦ χιτῶνος καὶ τὸ ἐν κοινῇ χρῆσει ὄνομα *στιχάριον* ἢ *στιχάριον*.

Τὸ στιχάριον ἐφορεῖτο ἐσωτερικῶς, ὡς ὑποκάμισον, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἕτερος χιτῶν βραχύτερος⁵⁾, ὅστις κατὰ τοὺς μετὰ τὸν 3ον αἰῶνα χρόνους προσλαμβάνει, ὡς

¹⁾ Βλ. *Ἀποστολάκι*, σ. 43. *Σωτηρίον*, σ. 239. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἀμφίσεως συνεχίζετο καὶ εἰς τοὺς κατόπιν βυζαντινοὺς χρόνους. Οὕτω ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (10 αἰ.) λέγεται: «τὸ ἔνδυμα τρίχινον ἕξεις διὰ παντὸς ἄχρι μέσου τῶν σφυρῶν διήκων», Νέος Ἑλληνομν. 3, 143. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἔνδυμα τῶν κοσμικῶν, τῶν κληρικῶν καὶ τῶν μοναχῶν ἦτο τὸ ἴδιον κατὰ τὴν μορφήν μὲ διαφορὰς μόνον εἰς τὸ χρῶμα.

²⁾ Οὕτω καὶ ὁ ἀρχαῖος χιτῶν. Βλ. *Ἀποστολάκι*, σ. 43.

³⁾ AS Martii 2, 921 (κεφ. 6).

⁴⁾ Βίος ἁγ. Σωφρονίου ἐπισκόπου πόλεως Κωνσταντίας τῆς Κύπρου (4 αἰ.), Migne, 41, 45 (κεφ. 12) «τρίχινον χιτῶνα». Βίος ἁγ. Εὐπραξίας (5 αἰ.) ἐνθ' ἄν. Βίος ὁσ. Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 151, στ. 8 ἐξ. «μὴ καταδεξάμενος χιτῶνας σηρικῶ φορέσαι» στ. 13 «κύριε μου, ποῦ ἐστὶν ὁ χιτῶν σου»; Βίος ἁγ. Συμεῶνος τοῦ νέου (κεῖμ. 6ον αἰ.), Migne, 86 3061 (κεφ. 80) «χιτῶν τρίχινος». *Νικηφόρου πρεσβυτ. Κωνσταντινουπόλεως*, Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 660 «οὐ χιτῶνα ἔχων...». Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς βεβαίας Ἐλπίδος (13 αἰ.). *Delehaye*, Deux Typica Byz., σ. 73, στ. 19 ἐξ. «χιτῶνα μέλανα» κ. ἄ. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 4, σημ. 3.

⁵⁾ Βλ. *Blümner*, R. P., σ. 208.

ἐκτίθεται κατωτέρω, τὰ ὀνόματα: *κολόβιον* εἰς τοὺς κοσμικούς, τὸν λαόν, καὶ *καμίσιον* εἰς τοὺς μοναχοὺς.

Τὸ στιχάριον, ὡς ἐσωτερικὸς χιτῶν, ἦτοι ὑποκάμισον, ἦτο κοινὸν ἔνδυμα εἰς τὸν λαὸν γενικῶς, τὸν κλῆρον καὶ τὸν κόσμον τῶν μοναχῶν κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον· κατεσκευάζετο δὲ συνήθως ἐκ λινοῦ ὑφάσματος, ἀλλὰ καὶ μαλλίνου, πολ- λάκις δὲ καὶ τριχίνου κυρίως διὰ τοὺς μοναχοὺς καὶ τὸν κλῆρον.

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀναφέρεται ὁ χιτῶν οὗτος ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος, τὸ πρῶτον εἰς παπυρικά κείμενα: «στιχαρίων διλώρων»¹⁾ (3 αἰ.), «στιχάριν λινοῦν» (3 αἰ.)²⁾, «στιχάριον» (4 αἰ.)³⁾, «στιχάριων ἐρεοῦν»⁴⁾, «στιχαρια παρακαυδωδα καθημερινα | πεντε, και αλλο στιχαριον αραγν[ι]τιον εν καινουργιον»⁵⁾ κ. ἄ., ἀπὸ δὲ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος καὶ κατόπιν εἰς φιλολογικὰ κείμενα, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰ ἀγιολογικά. Οὕτως ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Πέτρος, μαρτυρήσας τὸ 311 κατὰ τὸν ἐπὶ Μαξιμί- νου κινήθεντα διωγμὸν τῶν χριστιανῶν, τὴν στιγμὴν τοῦ μαρτυρίου του «σχημα ἐφόρει ἱεροπρεπὲς πάντοτε, λευκὰ ἱμάτια· *στιχάριν* καὶ *κολόβιον* καὶ *μαφόριον*»⁶⁾. Ση- μειοῦμεν ὅτι τὸ κείμενον τοῦτο ὡς καὶ ἄλλα ἀρχαῖα μαρτύρια, ὡς ἔχουν σωθῆ, δὲν συνεγράφησαν ἀμέσως μετὰ τὸ γεγονός εἰς τὸ ὁποῖον ἕκαστον ἀναφέρεται ἀλλ' ἀρ- γότερον μέχρι τοῦ 6^{ου} αἰῶνος⁷⁾.

Ὁ Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος (4 αἰ.) ἔφερεν ἐπίσης στιχάριν καὶ βιβρίον (μαν- δύαν)⁸⁾, ἡ ὁσία Πελαγία (4 αἰ.) ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἀποφασίσασα νὰ ἐγκαταλίπη τὸν κο- σμικὸν βίον καὶ μονάσῃ, ἐνδύεται «στιχάριον καὶ βιβρίον τρίχινα» καὶ γίνεται ἄφαν- τος ἐκ τῆς πόλεως⁹⁾, ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐν τῇ διαθήκῃ του¹⁰⁾

¹⁾ Ägyptische Urkunden aus den königl. Museen zu Berlin. Griech. Urkunden, II, 1898, σ. 277, ἀρ. 620, 9.

²⁾ B. P. Grenfel-A. S. Hut, The Oxyrhynchos Papyri, Part VII, 1910, σ. 204. ἀρ. 1051, στ. 7-8.

³⁾ Jul. Nicole, Les papyrus de Genève I, II, 1900, σ. 118 ἀρ. 80, στ. 3.

⁴⁾ Ägypt. Urkunden, ἐνθ' ἄν., III, σ. 260 ἀρ. 298, στ. 21.

⁵⁾ J. Maspero, Papyrus Grecs de l'époque byzantine, I, 1911, σ. 30, στ. 83-84.

⁶⁾ Joseph Viteau, Passions des Saints Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia. Paris 1897, σ. 81.

⁷⁾ Βλ. Ehrhard ἐν Römische Quartalschrift 11 (1897) 109-110). Πρβλ. καὶ Γ. Κ. Σπυ- ριδάκη, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν. Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, 20 (1950), σ. 76.

⁸⁾ Βίος ἦτοι ἄθλησις τοῦ ἐν ἁγ. πατρὸς Ἀθανασίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας (ἐκ δια- σκευῆς τοῦ Συμεῶνος τοῦ μεταφραστοῦ). Migne, 25, προλεγ., σ. 240.

⁹⁾ Herm. Usener, Legenden der heiligen Pelagia. Bonn 1879. (Μετάνοια τῆς ὁσίας Πελαγίας, σ. 13 στ. 10 ἔξ.).

¹⁰⁾ Βλ. Δημ. Μπαλάνου, Πατρολογία, Ἀθήναι 1930, σ. 310.

ορίζει, ὅπως μετὰ τὸν θάνατόν του δοθοῦν εἰς τοὺς διακόνους Εὐάγριον καὶ Θεόδουλον, εἰς τὸν πρῶτον ἐν στιχάριον καὶ εἰς τὸν δεύτερον δύο¹⁾.

Ὁ ὄσιος Ἁγαπητός, ἐπίσκοπος Συναίου, «γυμνῶ τινι πένητι ἐντυχόν, τὸ ἴδιον ἀποδὺς στιχάριον δέδωκε, γυμνὸς αὐτὸς μετὰ μόνου τοῦ βιρίου, ὃ μανδύαν σύνηθες ὀνομάζειν ὑπολειφθεῖς. Ἐρωτώμενος οὖν, εἴ τι καὶ γένοιτο τὸ ἱμάτιον, ἐκεῖνος τῷ κναφεῖ δοθῆναι ἀπήγγειλεν»²⁾. Ἡ λέξις ἱμάτιον κεῖται ἐνταῦθα μὲ τὴν γενικὴν ἔννοιαν τοῦ φορέματος, τὸ γεγονός δὲ ὅτι ἔμεινεν οὗτος γυμνὸς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ στιχαρίου εἶναι, νομίζω, ἀρκούντως ἐνδεικτικὸν ὅτι τὸ στιχάριον ἐφορεῖτο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἁγαπητοῦ ὡς χιτῶν - ὑποκάμισον, δηλαδὴ ἀμέσως ἐπὶ τῆς σαρκός. Περὶ τούτου μαρτυρεῖ ἔτι καὶ τὸ κάτωθι χωρίον ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Αὐξεντίου (5 αἰ.), ἐκ Συρίας καταγομένου καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Βιθυνίας τὸν βίον ἀσκήσαντος. Οὗτος, ἰδὼν γυμνόν, «ὅπερ ἠμφίετο στιχάριον ἀποδυσάμενος δέδωκεν αὐτῷ καὶ ἐκ τοῦ φελωνίου μόνον διῆγεν...» μετ' οὐ πολὺ ὁμως βλέπει τὸν πτωχόν τοῦτον «τὸν εἰληφότα τὸν χιτωνίσκον στυγνόν», διότι τοῦ εἶχον κλέψει ὅλα τὰ ἐνδύματά του καὶ ἐρωτᾷ αὐτὸν ὁ Ὅσιος· «ἀδελφέ, πόσα εἶχες στιχάρια; ὃ δὲ ἀπεκρίνατο μετ' ὀδυρμού· ἑπτὰ τῶν ποδῶν σου καὶ ὃ μοι παρέσχες»³⁾.

Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγ. Συμεῶνος τοῦ νέου στυλίτου (6 αἰ.), τοῦ ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει πλησίον τῆς Ἀντιοχείας τὸν βίον ἀσκήσαντος, λέγεται ὅτι οὗτος, ὅπως ἐνδύσει πτωχόν, γυμνητεύοντα, παρέδωκεν εἰς αὐτὸν τὸν τρίχινον χιτῶνά του, αὐτὸς δὲ «γυμνὸς ἀπολέλειπτο, οὐδ' ὅτιοῦν κάλυμμα σαρκὸς ἕτερον ὅτι μὴ μόνον ἐπὶ τοῦ στήθους κουκούλιον βραχὺ περικείμενος»⁴⁾.

Ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἀνωτέρω τοῦ στιχαρίου ὡς χιτωνίσκου καὶ ἐκ τῆς μαρτυρίας ἰδίᾳ εἰς τὸν βίον τοῦ Συμεῶνος τοῦ νέου περὶ τοῦ γυμνοῦ τελείως ἀπομείναντος σώματος μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ χιτῶνος προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ ἀναχωρητῆς ἔφερε μόνον ἓνα χιτῶνα, τὸ στιχάριον.

Ἐκ Μικροῦ Ἀσίας ἔτι γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἐνδύματος τούτου μαρτυρίας, πρῶτον ἀπὸ τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδώρου, ἀρχιμανδρίτου Συκεῶν τῆς Γαλατίας (ἀρχ. 7 αἰ.). Περὶ τούτου, μονάζοντος ἐν σπηλαίῳ πλησίον τῆς γενετείρας του, ἀνα-

¹⁾ *Migne*, 37, 393 B.

²⁾ Ἁ. Παπαδοπούλου *Κεραμέως*, *Varia graeca sacra*. Petersburg 1909, σ. 125, στ. 24 ἐξ. (κεφ. 43). Κατὰ τὸν Σωκρ. Κουγέαν (Λαογρ. 3 [1911], σ. 297) ὁ βίος οὗτος ἐγράφη τὸν 7^{ον} αἰῶνα.

³⁾ *Συμεῶνος τοῦ μεταφραστοῦ*, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγ. Αὐξεντίου. *Migne*, 111, 1381 (δ-ε').

⁴⁾ *Sancti Symeonis Junioris vita conscripta a Nicephoro magistro Antiochia* (10-11 αἰ.) *Migne*, 86, 3061 (κεφ. 80). Ὁ Krumbacher (Ἱστορία τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, ἑλλην. μετάφρ. Α', σ. 287) λέγει ὅτι ὁ βίος οὗτος ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου εἶναι ρητορικὴ διασκευὴ τοῦ συγγραφέντος βίου ὑπὸ τοῦ Ἀρχαδίου ἀρχιεπ. Κωνσταντίας Κύπρου.

φέρεται ὅτι «κληρικός τις, εὐλαβὴς διάκονος, μόνος ἐγίνωσκε περὶ αὐτοῦ ὅς καὶ τὸ ἴδιον στιχάριον δέδωκε (λινοῖς γὰρ ἐνδύμασι ἐσκέπετο τὸ πρὶν) καὶ τὴν βραχυτάτην τροφήν τῶν συνθέτων λαχάνων καὶ τοῦ ὕδατος ἐπεκόμιζεν αὐτῷ¹⁾». ἔτι δὲ ὅτι ἐν καιρῷ χιονοθύελλης ἐκ τῆς προσβολῆς τοῦ ἀνέμου «τὸ ὕδωρ εἰσερχόμενον κατήρχετο κάτωθεν τοῦ στιχαρίου ἐπὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ τὰ τρίχινα αὐτοῦ ἐπληροῦντο ὑδάτων²⁾». Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κιλικίας ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Μόσχος ὅτι ἀνεῦρεν ἐντὸς σπηλαίου ἀναχωρητὴν νεκρόν, ὅστις «ἐφόρει στιχάριον καὶ ἀπὸ σειρᾶς μαντίων³⁾».

Εἰς τὰς ἀγιολογικὰς μαρτυρίας ταύτας ἀναφέρεται περὶ τοῦ στιχαρίου ὡς χιτῶνος κυρίως τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἐνδυσις δι' αὐτοῦ πτωχῶν, ὡς φέρεται εἰς τοὺς βίους, ὡς ἀνωτέρω, τῶν ὁσίων Αὐξεντίου καὶ Συμεῶν τοῦ νέου, πρὸς δὲ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἐνδύματος ἐκ τῶν παπύρων ἐμφαίνουσι ὅτι τὸ στιχάριον ἐφόρει ἐπίσης καὶ ὁ πολὺς λαός⁴⁾.

Περὶ τοῦ στιχαρίου τούτου, δηλ. ὡς κοσμικοῦ ἐνδύματος, νομίζω ὅτι πρόκειται εἰς τὰ ἀποφθέγματα τοῦ ἁγίου Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου (4 αἰ.), ἔνθα λέγεται ὅτι οὗτος, εὐρισκόμενος εἰς τὴν ἔρημον, ὄρᾳ ἐν τῇ ὁδῷ «τὸν σατανᾶν ἀνερχόμενον ἐν σχήματι ἀνθρώπου... ἐφαίνετο δὲ ὡς στιχάριον φορῶν λινοῦν τρωγλωτόν⁵⁾». Περὶ κοσμικοῦ στιχαρίου ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ἐν τῇ φερομένῃ διαθήκῃ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἔνθα ὀρίζεται: «Ἐλαφίῳ τῷ νοταρίῳ... βούλομαι δοθῆναι κάμασον ἐν, στιχάρια β', πάλλια γ'...⁶⁾».

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Φιλαρέτου (8 αἰ.), ζήσαντος ἐν Ἀμνίᾳ τῆς Παφλαγονίας, μαρτυρεῖται ὅτι ἡ σύζυγός του, ὅτε κάποτε εἶδε αὐτόν ἐπιστρέψαντα εἰς τὸν

¹⁾ Θεοφ. Ἰωάννου, Μνημεῖα ἀγιολογικά, Βενετία 1884, σ. 379.

²⁾ Ἐνθ' ἀν., σ. 388 (§ 29).

³⁾ Ἰωάννου Μόσχου, Δειμών. *Migne*, 87, 2944 D - 2945 A. Βλ. ἄλλας ἔτι μαρτυρίας περὶ τοῦ στιχαρίου εἰς τὸν μοναχικὸν κόσμον: Βίος ὁσ. Ἰλαρίωνος, (*Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως*, Ἀνάλ. Ἱεροσολ. Σταχυολ. 5, 134 στ. 22 ἐξ.) «καὶ παλλίον καὶ στιχάριον τρίχινον καὶ κουκούλιον». Βίος καὶ πολιτεία ἁγ. ὀσιομάρτυρος Εὐδοκίας. *AS Martii* 1, 874 (§ 27). Βίος Συμεῶν τοῦ Στυλίου (ἔκδ. Η. Lietzmann, 1908, σ. 24, στ. 17 ἐξ.). Βίος ὁσίου Μαρτινιανοῦ (*Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως*, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας Α', σ. 101, στ. 10 ἐξ.) ἐν Συρίᾳ. Ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὅτι γυνὴ γενομένη μοναχὸς «περιεζώσατο ἀνδρείαν φρόνησιν καὶ περιεβάλετο τὰ ἀνδρεῖα ἱμάτια, τό τε βηρὶν καὶ τὸ στιχάριον τὸ τρίχινον». κ. ἄ.

⁴⁾ Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐνδύματα τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν δὲν διέφερον τῶν κοσμικῶν εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ χροῶμα. Βλ. *Σωτηρίου*, σελ. 238, 247. καὶ *Φαίδ. Κουκουλέν*, ἐν *Λαογρ.* 8, (1921/25) 251 ἐξ.

⁵⁾ *Migne*, 34, 240 B.

⁶⁾ *Migne*, 37, 393 B.

οϊκόν του άνευ χιτῶνος, διότι διὰ τὴν φιλανθρωπίαν του τὸν εἶχε παραχωρήσει εἰς πτωχόν τινα, «μὴ φέρουσα θεωρεῖν τὸν ἄνδρα γυμνόν, ἐκβαλοῦσα τὸ ἴδιον στιχάριον, συνέκομψεν ἀνδρῶν καὶ δέδωκε τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς»¹⁾. Ἐκ τῆς πληροφορίας ταύτης περὶ τοῦ ἐνδύματος τούτου γνωρίζομεν ὅτι καὶ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος ὁ χιτῶν - ὑποκάμισον εὐρίσκετο εἰς κοινὴν χρῆσιν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Παφλαγονίας ὑπὸ τὸ ὄνομα στιχάριον, πρὸς δὲ ὅτι τὸ ἀνδρικὸν στιχάριον διέφερεν ἀπὸ τὸ γυναικεῖον, καθ' ὅσον τὸ τελευταῖον ἦτο ποδήρης χιτῶν καὶ χειριδωτός.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπίσης μαρτυρεῖται τὸ στιχάριον ὡς ἔνδυμα τοῦ κλήρου, τῶν ἀξιωματούχων τῆς πολιτείας καὶ τοῦ λαοῦ. Οὕτω φέρεται εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου ἐν τῷ ναῷ τοῦ Προδρομοῦ²⁾ περὶ ἀσθενοῦς ὅτι εἶδε κατ' ὄναρ τὸν Ἁγίον Ἀρτέμιον, ὅστις «ἦν φορῶν στιχάριον καὶ ἕξωστο βαλτίδιον καὶ ὠράριον³⁾ περιέκειτο τῷ τραχήλῳ αὐτοῦ»⁴⁾. Ἄλλος δὲ ἀσθενὴς διηγεῖται ὅτι, παραμένων πρὸς θεραπείαν ἐν τῷ ναῷ, «εἶδε καθ' ὕπνου τινὰ χλαινηφόρον στιχάριον φοροῦντα καὶ βαλτίδιον»⁵⁾· καὶ εἰς ἄλλην ἔτι γυναικὰ ἀσθενῆ ἐφάνη ὅτι εἶδεν εἰς τὸν ὕπνον τῆς τινὰ «τῶν ἐνδόξων τοῦ παλατίου χλαμύδα καὶ στοιχοβαλτίδιον φοροῦντα, εἰσελθόντα εἰς τὸ βαλανεῖον»⁶⁾. Τὸ στιχοβαλτίδιον εἶναι στιχάριον ἕξωσμένον μὲ βαλτίδιον, ἥτοι μὲ μικρὸν ζωστήρα⁷⁾. Περὶ τοῦ πράγματος ἄλλωστε ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ προηγούμενον ἐνταῦθα χωρίον, ἔνθα ὁ φορῶν στιχάριον καὶ βαλτίδιον ἦτο ἕξωσμένος τὸ τελευταῖον.

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων φαίνεται ὅτι τὸ ὄνομα στιχάριον διὰ τὸν χιτῶνα - ὑποκάμισον ἦτο κατὰ τὴν πρώτην βυζαντινὴν περίοδον γεωγραφικῶς διαδεδομένον εὐρέως, τόσον ὡς ἔνδυμα κοσμικὸν ὅσον καὶ τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν, συγ-

¹⁾ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγ. Φιλαρέτου τοῦ ἐλεήμονος (ἔκδ. Μ. Η. Fourmy et M. Leroy). Byzantion 9 (1934) 135, στ. 22 ἔξ.

²⁾ Κατὰ τὸν Σωκρ. Κουγέαν ἐν Λαογρ. 3 (1911), σ. 278-79 τὰ θαύματα ταῦτα ἐγράφησαν τὸν 7ον αἰῶνα καὶ ἀναφέρονται εἰς αὐτὰ σύγχρονα γεγονότα.

³⁾ Περὶ τοῦ ὄραριου βλ. Γεώργ. Σοτηρίου ἐν τῇ Ἐπιστημ. Ἐπετ. τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν, τόμ. Α' (1926), σ. 405 ἔξ.

⁴⁾ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia graeca sacra*, Πετρούπολις 1909, σ. 47 στ. 23 ἔξ.

⁵⁾ Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 46, στ. 25.

⁶⁾ Ἐνθ' ἀν., σ. 11, στ. 20 ἔξ. καὶ σ. 7, 14.

⁷⁾ Ἰωάννου Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας 2, 13. (Wuensch, σ. 69) «οἱ Ρωμαῖοι καὶ βάλλειον τὸν ζωστήρα καλοῦσι». Περὶ τοῦ στιχαρίου ὡς ἐπισήμου ἐνδύματος, τὸ ὅποτον ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν πρόβλησιν μαγίστρου ζωννύμενον μὲ βαλτίδιον, ἀναφέρει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (Περὶ βασιλ. τάξεως, I, σ. 144, στ. 4 καὶ σ. 443, στ. 2, Βόννης).

χρόνως δὲ ἐν χορήσει ἤδη κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα καὶ ὡς λειτουργικὸν ἔνδυμα (ἄμφιον) τοῦ κλήρου¹⁾.

Σὺν τῷ παρόδῳ τοῦ χρόνου τὸ ὄνομα *στιχάριον*, ὡς καὶ τὸ *φελόνιον* (=ἐπενδύτης)²⁾, περιορίσθη εἰς τὴν χρῆσιν του μόνον ὡς λειτουργικοῦ ἀμφίου, ὡς καὶ μέχρι τῆς σήμερον. Ὁ λαὸς τότε πρὸς δῆλωσιν τοῦ χιτῶνος στιχαρίου ἤρχισε νὰ χρησιμοποιῆ πλέον ἀντὶ τῆς λέξεως στιχάριον, εἰδικευομένης ὡς ὀνόματος τοῦ λειτουργικοῦ χιτῶνος, τὸ ἀντίστοιχον ὄνομα τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος παρὰ τοῖς μοναχοῖς καὶ τῷ κλήρῳ πρὸς διαστολὴν τούτου ἀπὸ τοῦ στιχαρίου ἀμφίου τὸ καὶ σήμερον ἔτι εἰς κοινήν χρῆσιν ὄνομα *ὑποκάμισον*.

Οὕτω ἀπὸ τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων τὸ στιχάριον ὡς ὄνομα παραμένει πρὸς δῆλωσιν μόνον τοῦ λειτουργικοῦ ἀμφίου³⁾, ὡς κοσμικὸς δὲ χιτὼν πρὸς χρῆσιν αὐτοῦ εἰς τὸ παλάτιον εἰς ὠρισμένας περιστάσεις.

Ἐνωτέρω (σ. 9) παρετέθη μαρτυρία ἐκ τῆς διηγήσεως τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ χρησιμοποίησεως τὸν ἑβδομον αἰῶνα τοῦ στιχαρίου καὶ παρ' ἀξιωματούχων τοῦ παλατίου· ἀλλὰ καὶ πρότερον, τὸν ἕκτον αἰ., μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Τζάθιος, ἀρχηγὸς τῶν Λαζῶν, ἔλθων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ βαπτισθεὶς, ἐστέφθη εἰς βασιλέα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου Α', περιβληθεὶς κατὰ τὴν στέφιν «γλανίδα βασιλικὴν ἄσπρην ἔχουσαν ταβλιν χρυσοῦν, ἐν ᾧ ἔκκεντητοῦ ἐνεκεχάρακτο ἡ εἰκὼν τοῦ βασιλέως Ἰουστίνου, καὶ *στιχάριον* ἄσπρον ἔχον πλουμία χρυσοῦ καὶ εἰκόνα τοῦ βασιλέως⁴⁾.

Καὶ εἰς τοὺς κατόπιν χρόνους φαίνεται ὅτι παρέμεινε τὸ ὄνομα στιχάριον διὰ τὸν χιτῶνα τούτον εἰς χρῆσιν, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῷ Παλατίῳ, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ περὶ τῆς βασιλείου τάξεως ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Οὕτω περιεβάλλοντο ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος διὰ στιχαρίου ζωννυμένου μὲ βαλτιδίον οἱ προβαλλόμενοι παρ' αὐτοῦ εἰς μαγίστρους⁵⁾· ὁ πρόεδρος δ' ἔτι τῆς Συγκλήτου ἐφόρει εἰς τὰς ἱππικὰς προελεύσεις στιχάριον καὶ σαγίον⁶⁾.

Ὁ Reiske, σχολιάζων τὰς πληροφορίας ταύτας τοῦ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, δέχεται ὡσαύτως τὸ στιχάριον ὡς ἐσωτερικὸν χιτῶνα, δηλαδὴ ὑποκάμισον, κατερχόμενον μέχρι τῶν ἀστραγάλων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐφορεῖτο ἐξωτερικὸς χιτῶν, ὅστις ἦτο βραχύτερος. Οὕτως συνδέει ἐτυμολογικῶς τὸ στιχάριον πρὸς τὴν λέξιν *στί-*

¹⁾ Βλ. Π. Κομνηροῦ, *Στιχάριον*. Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ΚΓ' (1903), σ. 529 α.

²⁾ Περὶ τούτου βλ. *Σωτηρίον*, σελ. 241 καὶ 364.

³⁾ Ἰωάνν. Μαλάλας, Χρονογρ. σ. 413, σ 12 ἐξ. (Βόννης). Βλ. καὶ Πασχάλ. Χρον. *Migne*, 92, 861 Α-Β. Θεοφάνους, Χρονογραφία Ι, 168, στ. 23·26 (De Boor).

⁴⁾ *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου*, Περὶ τῆς βασιλ. τάξ. Ι, σ. 143·144 (Βόννης).

⁵⁾ Ἐνθ' ἀν., σ. 443, στ. 2 ἐξ.

χος ἔξ οὗ *στιχίον - στιχάριον*¹⁾. Εἰς τὰ λατινικὰ γλωσσάρια τὸ ὄνομα τοῦτο συνάπτεται πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν ἔνδυμα *strictorium*, τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύεται ἐνταῦθα μὲ τὴν λ. *στιχάριον* «*strictoria: στιχάρια*»²⁾. Εἰς τὸ ἀγορανομικὸν κατὰ τὸ ἔτος 301 Διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ τὸ ἐν αὐτῷ ἀναφερόμενον ἔνδυμα *strictoria* φέρεται ἀντιστοίχως εἰς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον μὲ τὸ ὄνομα *σίχη* (κεφ. VII, 56. XIX, 2, 10, 11)³⁾. Ὁ Η. Blümner, σχολιαστὴς τοῦ κειμένου τούτου, παρεξετάζων τὸ ὄνομα τοῦτο καὶ πρὸς τὸ ὡς ἄνω ἐρμηνεῦμα ἐν τῷ Λατιν. γλωσσαρίῳ, δέχεται τὸ *strictorium - σίχη* ὡς ἐσωτερικὸν χιτῶνα, ἀκριβῶς προσαρμοζόμενον εἰς τὸ σῶμα⁴⁾, ἐν δὲ εἶδος αὐτῆς, τὴν *σίχη* *Ἰνδικιωνάλιαν* (XIX, 2), ὡς ὑποκάμισον τῶν στρατιωτῶν⁵⁾.

Ὁ ἀείμνηστος Φαίδων Κουκουλὲς εἰς σύντομον πραγματείαν του περὶ τοῦ ἐνδύματος σφικτουρίου δέχεται, στηριζόμενος εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐρμηνείαν τοῦ λατιν. γλωσσαρίου ἐν λ. *strictoria*, ὅτι τὸ «*strictorium (vestis strictoria)* ἦτο ὃ τι οἱ Βυζαντινοὶ ἔλεγον σφικτούριον» καὶ πιστεύει ὅτι ἦτο τοῦτο «φόρεμα στενῶς εἰς τὸ σῶμα προσαρμοζόμενον ὑπὸ τὸ ἐπανοφόριον φερόμενον»⁶⁾. Δηλαδή ὁ Κουκουλὲς συμφωνεῖ ἐνταῦθα καὶ διὰ τὸ *strictorium* πρὸς τὴν ἀνωτέρω γνώμην τοῦ Blümner, ὅστις ὅμως πολὺ βραδύτερον μετὰ τὴν μελέτην του ταύτην ἐπὶ τοῦ ἐδίκτου τοῦ Διοκλητιανοῦ ὑποστηρίζει ἀκριβέστερον εἰς τὸ ἐκδοθὲν ἔκτενές ἔργον του περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ρωμαίων ὅτι κατὰ τοὺς ἐσχάτους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἦτοι περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Διοκλητιανοῦ, τὸ *strictorium* κατεσκευάζετο ἐκ λινοῦ ὑφάσματος καὶ εἶχε χειρίδας, προσηρμόζετο δὲ ἀκριβῶς εἰς τὸ σῶμα καὶ ἐφορεῖτο ὡς ἐσωτερικὸς χιτῶν, ὑποκάμισον⁷⁾. Ἐπὶ τούτου ἐφέρετο ἐξωτερικῶς ἕτερος χιτῶν, περὶ τοῦ ὁποίου κάμομεν λόγον κατωτέρω, τὸ *κολόβιον* ἢ ἡ δαλματικὴ⁸⁾.

Αἱ παρατεθεῖσαι καὶ συζητηθεῖσαι ἀνωτέρω μαρτυρίαι καὶ γνῶμαι περὶ τοῦ στιχαρίου πείθουν, νομίζω, ἐπαρκῶς ὅτι τὸ ἔνδυμα τοῦτο κατὰ τὴν ἀ' βυζαντινὴν περιόδον ἦτο χιτῶν ποδήρης, ὁ ὁποῖος ὑπὸ μὲν τοῦ λαοῦ ἐφορεῖτο μὲ στενὰς χειρίδας ὡς ἐσωτερικὸς χιτῶν, ὑποκάμισον, ὑπὸ δὲ τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου, πιθανὸν μὲ πλατυτέρας χειρίδας, ὡς ἐξωτερικὸς χιτῶν μὲ τὸ ὄνομα *καμίσιον*. Ταῦτα

¹⁾ *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου*, Ἐνθ' ἀν., τόμ. II, σ. 477. Βλ. καὶ *II. Κομνηνόν* Ἐνθ' ἀν., σ. 505-506, ὅστις ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λέξις *στιχάριον* προέρχεται ἐκ τῆς λατινικῆς.

²⁾ *Gloss. Latina* II, 1926, σ. 273, ἀρ. 86.

³⁾ *Mommsen-Blümner*, Ed. Dioel., σ. 24-25, 35.

⁴⁾ Ἐνθ' ἀν., σ. 115.

⁵⁾ Αὐτόθι, σ. 149.

⁶⁾ *Κουκουλὲς*, Β.Β.Π. σ. 294.

⁷⁾ *Blümner*, R. P., σ. 208-209.

⁸⁾ Ἐνθ' ἀν.

βεβαίως ἴσχυον διὰ τοὺς φοροῦντας δύο χιτῶνας, διότι ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι οὐχὶ ὀλίγοι, οἱ πτωχότεροι, οἵτινες ἔφερον μόνον ἓνα χιτῶνα, δηλαδή ἦσαν μονοχίτωνες¹).

Τὸ ὡς ἄνω ὄνομα καμίσιον, πιστεύω ὅτι θὰ ἐπεβλήθη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος διὰ τὸν χιτῶνα τοῦ καθ' ἡμέραν βίου τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν, ἀφοῦ ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων φαίνεται ὅτι τὸ ὄνομα στιχάριον ἤρχισε πλέον νὰ ἐπικρατῇ παρ' αὐτοῖς πρὸς δῆλωσιν εἰδικῶς τοῦ λειτουργικοῦ χιτῶνος²), ἐνῶ ὁ λαὸς θὰ ἐξηκολούθει ἔτι νὰ καλῇ τὸν χιτῶνα τοῦτον μὲ τὸ ὄνομα στιχάριον.

Μετὰ τὴν οὕτω ὑπὸ τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου εἰσαγωγὴν τοῦ ὀνόματος καμίσιον διὰ τὸν καθ' ἡμέραν φερόμενον ὑπ' αὐτῶν χιτῶνα, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὸν λειτουργικόν, τὸ στιχάριον, εἶτα μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρόνου τὸ φερόμενον παρ' αὐτῶν ἐσωτερικῶς χιτῶνιον θὰ ἐκλήθη ὑποκάμισον. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄνομα, ὡς θὰ γίνῃ λόγος καὶ κατωτέρω, ἤρχισε κατόπιν ἐκ τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν νὰ διαδίδεται καὶ εἰς τὸν λαόν, ὑπάρχον ἐν χρήσει καὶ μέχρι τῆς σήμερον, πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ ὀνόματος στιχάριον, ἀφοῦ, ὡς ἐλέχθη, τὸ ὄνομα τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο εἰδικῶς διὰ τὸν χιτῶνα κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν λειτουργίαν.

β') Καμίσιον.

Τὸ καμίσιον ἀπαντᾷ εἰς τὴν Δύσιν ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος ὡς ἐσωτερικὸς χιτῶν (*tunica subucula vestis interior*), κατεσκευασμένος ἐκ λινοῦ ὑφάσματος³). Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους φαίνεται ὅτι θὰ ἦτο τὸ ἔνδυμα τοῦτο διαδεδομένον καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ μάλιστα εἰς τὴν Πελοπόννησον μὲ γνωστὸν εἰς ἡμᾶς κέντρον ἐμπορίας του τὴν Κόρινθον. Οὕτως εἰς χριστιανικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος ἐκ τῆς πόλεως ταύτης ἀναφέρεται τις «καμισογοραστής»⁴), ἦτοι ἀγοραστής χιτῶνων, ἐπομένως ἔμπορος, καμίσων ἢ καμισίων.

Ὁ Ν. Βέης (Bees), ἐπανεκδίδων τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, θεωρεῖ οὐχὶ ὀρθῶς τὸ κάμισον ὡς ἐπανοφόριον (*Oberkleid*)⁵).

¹ Παλαδίον, Λαυσ. ἱστορ. *Migne*, 34, 1220 Α. Βίος ἁγ. Φιλαρέτου (ἐνθ' ἄν, σ. 131).

² Ἀναφέρεται ἐνταῦθα πτωχὸς ὅστις «μονοχίτων ὑπῆρχεν» κλπ.

³ Π. Κομνηνοῦ, *Στιχάριον*. Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ΚΓ' (1903) σ. 529-530.

⁴ Βλ. *Du Cange*, *Gloss. med. et inf. latin*, II, ἐν λ. *camisa* (ὄπου καὶ μαρτυρίαι) *Mau*, *Camisia*, (*Pauly - Wissowa*, R. E., III, 1433). *Blümner*, R. P., σ. 208 σημ. 14.

⁵ *Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas*. Band. I. Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, herausgegeben von Nikos A. Bees (Βέης). Lieferung 1, Isthmos - Korinthos. Athen 1941, σ. 60-64, ἀρ. 31. Τὴν λέξιν ταύτην ὡς «καμισογοραστής» γνωρίζομεν καὶ ἐξ ἑτέρας βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς, μὴ χρονολογημένης, ἀπὸ τοὺς Κάτω Κλεινοῦς Φλωρίνης. *Μιχ. Γκητάκου*, Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα ἐκ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθῆναις 1957, σ. 82 ἀρ. 74.

⁶ *Corpus der griech.-christl. Inschriften*, ἐνθ' ἄν, σ. 63.

Περί τοῦ καμίσου ἢ καμισίου ὡς χιτῶνος μαρτυρεῖ ἐκ τοῦ τόπου τούτου, τῆς Κορίνθου, καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἐλενοπόλεως Παλλάδιος, γράφας περὶ τὸ 420, ἀντλῶν ὁμως ἐκ πηγῆς πιθανὸν τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} αἰῶνος. Λέγει οὗτος ὅτι εἰς τὴν Κόρινθον κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν κατὰ τῶν Χριστιανῶν, παρθένος τις χριστιανή, λίαν εὐειδής, εἶχεν ἐγκλεισθῆ ὑπὸ τῶν εἰδωλολατρῶν πρὸς τιμωρίαν τῆς εἰς πορνεῖον καὶ ὅτι ἐσώθη ἐκεῖθεν ὑπὸ τινος μαγιστριανοῦ, ὅστις, εἰσελθὼν «εἰς τὸν ἀπόκρυφον οἶκον, λέγει αὐτῇ. Ἐνάστα, σῶσον σεαυτήν. Καὶ ἐκδύσας αὐτὴν τὰ ἱμάτια καὶ τῇ ἑαυτοῦ ἐσθῆτι μεταμφιάσας αὐτήν, τοῖς τε καμισίοις καὶ τῇ χλαμύδι καὶ τοῖς ἀνδρείοις πᾶσιν, λέγει αὐτῇ τῷ ἄκρω τῆς χλαμύδος περικαλυψαμένη, ἔξελθε»¹⁾.

Ἡ παρθένος ἐνταῦθα ἐνδύεται «τοῖς καμισίοις καὶ τῇ χλαμύδι», δηλαδὴ διὰ περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς καμισίων καὶ μὲ τὴν χλαμύδα ἐξωτερικῶς. Τὰ καμίσια ταῦτα θὰ ἦσαν δύο· τὸ ἐσωτερικόν, ἀμέσως ἐπὶ τοῦ σώματος φορούμενον, καὶ τὸ ἐξωτερικόν²⁾.

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο, κάμισον ἢ καμισιον, θὰ ἐκαλεῖτο εἰς τὸ Ἰλλυρικόν κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα ὁ ἐσωτερικὸς χιτῶν, ὅστις εἰς τὴν Ἀνατολήν (Μ. Ἀσίαν, Συρίαν, Παλαιστίνην καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον) ἐφέρετο μὲ τὸ ὄνομα σιχάριον.

Τὸ ὄνομα τοῦτο, κάμισιον ἢ κάμισον, πιστεύω ὅτι παρελήφθη ἀργότερον ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Μ. Ἀσίας, Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Αἰγύπτου διὰ τὸν ἐξωτερικὸν αὐτῶν χιτῶνα. Οὕτω ὁ Ἰωάννης Μόσχος λέγει περὶ τινος Θεοδοσίου, ἀββᾶ εἰς Παλαιστίνην, εἰς τὸν ὁποῖον μὴ ἔχοντα «ἱμάτιον ἐν τῷ χειμῶνι φορέσαι, ἠγόρασεν (= ὁ ἠγούμενος Ἀβράμιος) αὐτῷ καμισιον. Καὶ δὴ ὡς ἐφόρει αὐτῷ ἐν μιᾷ καὶ καθεύδει»³⁾. Ἐτερος μοναχὸς ἀναφέρεται ἐν Ρώμῃ, ὅτι ἔχων ἀδελφὸν κοσμικόν, «ἤτησεν αὐτὸν λέγων· καμισιον οὐκ ἔχω· ἀλλὰ ποιήσον ἀγάπην, ἀγόρασόν μοι»⁴⁾.

¹⁾ Παλλάδιος, Λαυρ. ἱστορία. *Migne*, 34, 1252.

²⁾ Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τῷ κλήρῳ καὶ τοῖς μοναχοῖς εἰς Μ. Ἀσίαν, ἀναφέρεται δὲ καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὸ κάμασον. (Διαθήκη Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. *Migne*, 37, 393 B. Εἰς τὸν Εὐάγγριον τὸν διάκονον «βούλομαι δοθῆναι κάμασον ἐν, σιχάριον ἐν, πάλλια β.» κ. ἄ. Βλ. μαρτυρίας ἐκ παπύρων εἰς *Fr. Preisigke*, *Wörterbuch der griech. Papyriurkunden* ἐν λ. καμισιον καὶ κάμισον.

Τὸ ἔνδυμα τοῦτο θεωρεῖ ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὸ Λεξικόν του τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ὡς ἐξωτερικὸν ἔνδυμα, πιθανῶς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ καμισιον, ὁ δὲ *Preisigke* ὡς ὑποκάμισον (βλ. *Fr. Preisigke*, ἔνθ' ἄν.). Πιστεύω ὅτι εἶναι ὀρθότερα ἢ γνώμη τοῦ Φαίδ. Κουκουλέ, ὑποστηρίζαντος ὅτι τὸ κάμασον ἦτο ἐπανωφόριον (B.B.P. 6, σ. 285-286.). Βλ. καὶ *Ioann. Meursti*, *Gloss. Graecobarbarum*, editio altera, 1614, ἐν λ. κάμασος. Καὶ ὁ *Orpenheim* ἐπίσης, κάμων λόγον (σ. 117) περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Μόσχου (*Migne*, 87, 2987 BC) ἀναφερομένου μοναχικοῦ καμισίου, δέχεται τοῦτο ὡς εἶδος σάγου, χλαμύδος.

³⁾ *Migne*, 87, 2917 D.

⁴⁾ Ἐνθ, ἄν. στ. 3072 A.

Εἰς τὴν διήγησιν (7 αἰ.) τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου εἰς Κωνσταντινούπολιν λέγεται περὶ τῆς κλοπῆς τῶν ἐνδυμάτων τινὸς καὶ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν κλεπτῶν, ὅτε ὁ συληθεὶς «ἔλαβεν αὐτοῦ τὰ ἱμάτια ἅπαντα ἄνευ καμισίου καὶ βρακίου ἅτινα ὁ εἷς τῶν συλησάντων ἐφόρει καὶ παρέασεν αὐτὰ συμπαθήσας, ἵνα μὴ ὀλόγυμος μείνῃ¹⁾. Ἡ διατύπωσις τοῦ κειμένου ἐνταῦθα δὲν ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς εἰκασίαν περὶ τοῦ ἐὰν πρόκειται ἐνταῦθα δι' ἐξωτερικὸν ἢ μὴ χιτῶνα²⁾.

Εἰς παρατιθέμενον κατωτέρω χωρίον ἐκ τοῦ Λειμωναρίου τοῦ Ἰωάννου Μόσχου ἀναφέρονται τὸ ὑποκάμισον καὶ τὸ καμίσιον φορούμενα ὑπὸ τινος κομμερκιαρίου τῆς Τύρου³⁾. Ἡ μαρτυρία αὕτη δεικνύει ὅτι εἰς τὴν Συρίαν, ἥδη κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα, τὸ καμίσιον διεστέλλετο ὡς ἐξωτερικὸς χιτῶν ἀπὸ τὸ ὑποκάμισον.

Περὶ τοῦ καμισίου ὡς ἐξωτερικοῦ χιτῶνος ἀναφέρουν ἔτι καὶ μεταγενέστεραι πηγαί. Οὕτω ἐπὶ παραδ. ὁ Ἀρέθας, μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας (ἀρχ. 10 αἰ.), εἰς σχόλιόν του εἰς τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας (Παιδαγωγὸς II, 10, 114, 1 (I, σ. 225, 26 Stähli.) λέγει «ἀπὸ τραχήλου γὰρ μέχρι ποδῶν αἱ παλαιαὶ γυναῖκες τὴν πορφύραν τοῖς ἐμπροσθίοις μέρεσι τῶν ἱματίων ἐνύφαινον ἅτε ταινίαν (ὃ νῦν ἐστὶν ἰδεῖν ἐπὶ τῶν λεγομένων καμισίων τῶν κουβικουλαρίων), ὥστε ὁ τὴν πορφύραν σπεύδων ἰδεῖν τοῦ γυναικείου ἱματίου, ἐπὶ τὸ πρόσωπον τῆς φορούσης τὰς ὄψεις ἀπήρειδεν⁴⁾· καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (Περὶ βασιλ. τάξ. I, σ. 81, στ. 12. Βόννης) «οἱ δὲ σπαθαροκουβικουλάριοι ἀπὸ καμισίου φοροῦντες τὰ σπαθία», ἦτοι ἐκ τοῦ καμισίου. Τέλος καὶ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (15 αἰ.) ἐν τῷ ἔργῳ του περὶ τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν ἀναφέρει ὅτι «ἴδιον δὲ τῆς τάξεως αὐτοῦ ὁ ἀναγνώστης κέκτηται ἔνδυμα, τὸ καλούμενον καμίσιον· ὅπερ ἢ κατὰ τὸν τύπον φαινολίου ἐστὶ μικροῦ ἢ στιχάριον ἐκ λίνου τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἱερωσύνης δηλοῦν διὸ καὶ μικρὸν ἐστὶ... »⁵⁾.

Ὁ Du Cange εἰς τὸ ἑλληνικὸν γλωσσάριόν του εἰς τὴν λ. *κάμισον* δέχεται

¹⁾ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia graeca sacra*. Πετρούπολις 1909, σ. 23, στ. 23 κ.έ

²⁾ Ἡ λέξις *καμίσι*, σωθεῖσα μέχρι τῆς σήμερον εἰς τὸν ἑλληνισμὸν ἐκ Πόντου τῆς Μ. Ἀσίας, χρησιμοποιεῖται ὡς ὄνομα ὑποκαμισίου, φθάνοντος μέχρι τῶν μηρῶν. (Ἀρχεῖον Πόντου, τόμ. 6 (1934) σ. 173· τόμ. 13 (1948) σ. 166· τόμ. 15 (1950) σ. 225).

³⁾ Βλ. κατωτ., σ. 15.

⁴⁾ Σωκρ. Β. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις. Λαογρ. 4 (1912-13), σ. 253.

⁵⁾ *Migne*, 155, 396 B. Τὸ καμίσιον ὡς στιχάριον, χιτῶνα, εἰς εἰκόνα ἐκ τοῦ 16ου αἰῶνος βλέπε εἰς Ἀν. Ὁρλάδου, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου I. Μονὴ Κορώνης. Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 15 (1939), σ. 409.

ὡσαύτως τὸ *καμίσιον* ὡς ἔξωτερικὸν χιτῶνα, βραχὺν μέχρι τῶν γονάτων διήκοντα, ὑπ' αὐτὸν δὲ ὡς ἔσωτερικὸν χιτῶνα, ἔσωφόριον, τὸ *ὑποκάμισον*, φθάνον μέχρι τῶν ποδῶν κάτω ἢ καὶ τῶν σφυρῶν.

Τοῦ ὑποκαμίσου τούτου, δηλαδὴ τοῦ ὑπὸ τὸ κάμισον ἢ τὸ καμίσιον χιτῶνος¹⁾, γνωρίζω μαρτυρίας ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ κατόπιν ἐκ πηγῶν ἀγιολογικῶν. Οὕτως ὁ Ἰωάννης Μόσχος († 620) ἀναφέρει περὶ τοῦ κομμερκιαρίου τῆς πόλεως Τύρου, ὅστις λέγει ὅτι ἔνεκα κατηγοριῶν κατ' αὐτοῦ πρὸς τὸν βασιλέα διὰ καταχρήσεις του ὁ βασιλεὺς πέμπει «καὶ διαρπάζει τὴν οἰκίαν μου καὶ ἀπὸ ὑποκαμίσου²⁾ (= ἄνευ ὑποκαμίσου) ἀνασπᾷ με ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ δίδωσί με εἰς δεσμωτήριον καὶ ποιῶ ἱκανὸν χρόνον μετὰ τοῦ παλαιοῦ καμίσιου³⁾»).

Εἰς τὸν βίον τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) λέγεται ὅτι «ἐὰν σκοπῇ τοῦ δοῦναι τοῖς πτωχοῖς, δύναται τις καλοθελῶς ἀποδῦσαι τοὺς πλουσίους καὶ αὐτὸ τὸ *ὑποκάμισον* αὐτῶν, οὐχ ἁμαρτάνει καὶ μάλιστα, ἐὰν εἰσὶν ἄσπλαγγοὶ τινες καὶ σκνιφοί⁴⁾.

Ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας τῆς λέξεως ὑποκάμισον γίνεται μνεῖα τὸ πρῶτον, ὅσον γνωρίζω, εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Φιλαρέτου (8 αἰ.) ἐξ Ἀμνίας τῆς Παφλαγονίας. Ὁ φιλόσοφος οὗτος ἀνήρ, συναντήσας ἡμέραν τινὰ πτωχόν, ἀπεδύθη ὃν ἐφόρει χιτῶνα καὶ τὸν ἔδωκεν εἰς τὸν πτωχόν. Ὅτε μετ' ὀλίγον ἐπέστρεψεν οὗτος εἰς τὸν οἶκόν του καὶ εἶδεν αὐτὸν ἢ σύζυγός του «ἀπὸ ὑποκαμίσου⁵⁾ (= ἄνευ ὑποκαμίσου) ὄντα αὐτόν, εἶπεν πρὸς αὐτόν. Κύριέ μου, ποῦ ἔστιν ὁ χιτῶν σου, μὴ καὶ τοῦτον πτωχοῖς δέδωκας; ... μὴ φέρουσα θεωρεῖν τὸν ἄνδρα γυμνόν, ἐκβαλοῦσα τὸ ἴδιον στιχάριον, συνέκοψεν ἀνδρῶν καὶ δέδωκε τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς⁶⁾»).

Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἔχομεν παράλληλον χρῆσιν καὶ τῶν δύο ὀνομάτων τοῦ ἔσωτερικοῦ χιτῶνος, ἦτοι τοῦ στιχαρίου καὶ τοῦ ὑποκαμίσου. Ἡ χρῆσις αὕτη ἐμφαίνει ὅτι κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα δὲν θὰ εἶχεν ἀκόμη εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ἐπικρατήσει τελειῶς τὸ ὄνομα ὑποκάμισον. Ἀπὸ τῶν χρόνων ὅμως τούτων καὶ κατόπιν

¹⁾ Ἡ λέξις σύνθετος ἐκ τῆς προθ. ὑπὸ + καμίσιον ἢ κάμισον· βλ. Ἄδ. Κοραῆν εἰς Ἄτακτα 1, σ. 53.

²⁾ Περὶ τῆς χρήσεως τῆς προθέσεως ἀπὸ μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς στερήσεως, βλ. Κωνστ. Ἰ. Ἀμάντου, Ἡ πρόθεσις ἀπὸ ἐν τῇ Νέᾳ Ἑλληνικῇ. Λεξικογρ. Ἀρχεῖον 5 (1920), σ. 136-137.

³⁾ *Migne*, 87, 3064 A.

⁴⁾ *Λεοντίου*, ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου, Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις Πατριάρχου καὶ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. H. Gelzer, σ. 40, 8).

⁵⁾ Βλ. ἀνωτ., σημ. 2.

⁶⁾ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἀγίου Φιλαρέτου τοῦ ἐλεήμονος (ἔκδ. M. H. Fourmy et M. Leroy). *Byzantion* 9 (1934), σ. 135, στ. 14-23.

γενικεύεται ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος τούτου εἰς τὸν βυζαντινὸν κόσμον¹⁾, εἰς τὴν ἐπίδοσιν δὲ ταύτην θὰ συνετέλεσεν, ὡς ἐλέχθη ἄνωτέρω, ἡ καθιέρωσις τῆς λέξεως *σιχαρίον* πρὸς δῆλωσιν τοῦ λειτουργικοῦ χιτῶνος.

Β) ΚΟΛΟΒΙΟΝ - ΛΕΒΙΤΩΝ

Ἡ λέξις *κολόβιον* ἀπαντᾷ ὡς ὄνομα ἐνδύματος διαδεδομένη ἀπὸ τοῦ 3^{ου} αἰῶνος πρῶτον εἰς κείμενα ἐκ παπύρων ἔνθα ἀναφέρονται «κολόβια λευκά, ἰδιόχρωμα, τριβακά· κολόβιον ὀστρίνον, κολόβιν δίσσημον· κολόβιν τριβακόν· κολόβιον λινούν γυναικίον ψευδοπορφυρον»²⁾ κ. ἄ.

Εἰς τὸ ἀγορανομικὸν Διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ τοῦ ἔτους 301 ἐπεξηγεῖται ὅτι τὸ ἔνδυμα τοῦτο ἦτο ἡ δαλματικὴ διὰ τοὺς ἄνδρας· «*δαλματικῶν ἀνδρῶν ἦτοι κολοβίων*»· «*δελματικῶν ἀνδρείων ἦτοι κολοβίων*» (κεφ. XXVI, 39, 49, 59, 72)³⁾. Εἰς τὸν βίον ἔτι τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Σιλβέστρου (4 αἰ.) λέγεται ὅτι, ἐνῶ εἶχε μόλις ἀνέλθει εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ὁ Σίλβεστρος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πάπα Μιλτιάδου, ὁ Εὐφρόσυνος, ἐπίσκοπος Παμφυλίας, ἐλθὼν τότε εἰς Ρώμην, ὅτε «τὰ μυστήρια τοῦ δεσπότου ἐπετέλει, λέγω δὴ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, *κολόβιον* ἔν εἶχεν, ὅπερ τοῦ μεγάλου ἀποστόλου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου Ἰακώβου ἔλεγεν εἶναι. Τοῦτο ἐνδιδυσκόμενος τὴν ἀγίαν, καθὼς προσέφη, προσφορὰν ἐξεπλήρου· χρῆναι λέγων τὸν ἱερωμένον καὶ μέλλοντα θυσίαν τῷ θεῷ τοιαύτην προσκομίζειν, μὴ μόνον τὴν ψυχὴν σὺν τῷ σώματι καθαρὰν ἔχειν· ἀλλὰ γε καὶ τὴν ἐσθῆτα λευκὴν περιβεβλησθαι Ἐντεῦθεν οἱ ἱερεῖς τῶν Ρωμαίων μέχρι τοῖς δεῦρο τοῖς *κολοβίοις* κέχρηται· ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ τῶν βραχιόνων γυμνὸν ἐψέγετο, δαλματικία μανικεῖλια μᾶλλον συνέβη αὐτὰ ὀνομασθῆναι, εἶπερ κολόβια»⁴⁾. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου τούτου συνδέει ὁμοίως τὸ κολόβιον πρὸς τὴν δαλματικὴν, ὁμιλεῖ δὲ περὶ αὐτοῦ ὡς λειτουργικοῦ ἀμφίου, τοῦ ὁποίου τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν κληρὸν ἀνάγει εἰς τὸν ἐκ τῆς Παμφυλίας τῆς Μ. Ἀσίας ἐπίσκοπον Εὐφρόσυνον.

Ὡς εἶδος δαλματικῆς χαρακτηρίζει τὸ *κολόβιον*, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ ὑπὸ τὸν τύπον *κολοβίων*, ὁ Ἐπιφάνιος (δεύτερον ἡμῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος) εἰς τὸ

¹⁾ Βλ. μαρτυρίας παρὰ Φαίδ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1950, σ. 104-106.

²⁾ Βλ. *Bern P. Grenfell and Arth. S. Hunt, The Oxyrhynchus Papyri. Part I, 1898, ἀρ. 109, στ. 3-5. VII, 1910, ἀρ. 1021 στ. 6, 16· ἀρ. 1051 στ. 4-5, 8-9, 14-15.*

³⁾ *Mommsen - Blümner, Ed. Diocl., σ. 40-41.*

⁴⁾ Βίος τοῦ μακαρίου Σιλβέστρου ἐπισκόπου Ρώμης τῆς μεγάλης (ἔκδ. ὑπὸ Fr. Combes, Parisiis, 1659, σ. 265-66).

κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ἔργον του· «καὶ δαλματικὰς εἶ¹ οὖν κολοβίωνας ἐκ πλατυσήμων διὰ πορφύρας ἄλουργοῦφεῖς κατεσκευασμένας²»³).

Ἡ δαλματικὴ (δελματικὴ καὶ δελματικὴν), ἐμφανισθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων⁴), ἦτο εἶδος χιτῶνος διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας. Αὕτη ἐφέρετο ἀντὶ τοῦ ἱματίου ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος καὶ διεκρίνετο ἀπ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ ὅτι ἦτο πάντοτε ποδήρης μὲ τὰς χειρίδας αὐτῆς πλατυτέρας καὶ βραχυτέρας, τὴν πολυτιμότεραν διακόσμησιν, πρὸς δὲ ὅτι δὲν συνεκρατεῖτο μὲ ζώνην⁵).

Εἶδος τῆς δαλματικῆς ταύτης ἦτο τὸ κολόβιον, κατασκευαζόμενον ἐκ λινοῦ ὑφάσματος⁶).

Τὸ κολόβιον τοῦτο ἦτο κατὰ τὸν 3^{ον} αἰῶνα καὶ ἀρχομένου τοῦ 4^{ου} εὐρέως διαδεδομένον εἰς τὴν Ἀνατολὴν (Αἴγυπτον, Συρίαν καὶ Μικρὰν Ἀσίαν), ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς μνείας αὐτοῦ εἰς κείμενα ἐκ παπύρων τῆς περιόδου ταύτης⁷) καὶ μάλιστα εἰς τὸ ὡς ἀνωτέρω Διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ⁸). Τὸ ἔνδυμα τοῦτο κατεσκευάζετο ἐκ λίνου⁹), μετὰξῆς⁹) καὶ ἐρίου⁹), βραδύτερον δὲ παρὰ τοῖς μοναχοῖς καὶ ἔξ

¹) Ἐπιφανίου, Ἀγκυρωτός καὶ Πανάριον (ἐκδ. K. Holl, τόμ. I, 1915, σ. 209, στ. 15-16).

²) Βλ. *Mommsen-Blümner*, Ed. Diocl., σ. 149. *Blümner*, R. P., σ. 208. *Joseph Wilpert*, *Die christliche Gewandung in den ersten Jahrhunderten*. Köln 1898, σ. 20-21. *Σωτηρίου*, σ. 242. Ἀποστολάκι, σ. 53. *Oppenheim*, σ. 102.

³) *H. Leclercq*, *Dalmatique*. (*Cabrol-Leclercq*, *Dictionn. d'Arch. Chrét. et de Liturgie*, τόμ. 4, 1920, στ. 118). *Σωτηρίου*, Ἐνθ' ἄν.

⁴) *Mau*, *Colobium ἐν Pauly-Wissowa*, R. E. IV, 483. *Blümner*, R. P., σ. 208. *Σωτηρίου*, σελ. 242, 361. Ἀποστολάκι, σ. 53.

⁵) Βλ. παρὰ *Ernst Kornemann* und *Paul M. Meyer*, *Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen*. Bd. I, Heft III, Leipzig u. Berlin 1910-1912, σ. 105.

⁶) *Mommsen-Blümner*, Ed. Diocl. XXVI, 34-74 (σ. 40-41 καὶ 169 ἔξ.). Πρβλ. καὶ *H. Leclercq*, Ἐνθ' ἄν., στ. 111. *Oppenheim*, σ. 60.

⁷) *B. P. Grenfell* and *A. S. Hunt*, Ἐνθ' ἄν., ἀρ. 1051, στ. 8-9. *Mommsen-Blümner*, Ἐνθ' ἄν., σ. 40-41 καὶ σ. 170. Βίος ἁγ. Παχουμίου (4 αἰ.). AS Martii (Παράρτ., σ. 37^ο C, 41^ο A). Μαρτύριον ἁγ. Πέτρου ἐπισκ. Ἀλεξανδρείας (†311). *J. Viteau*, *Passions des Saints Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia*, Paris 1897, σ. 71. Παλλαδίου ἐπισκ. Ἐλενοπόλεως, Λαυσαϊκὴ ἱστορία, *Migne*, 34, 1099 D «λεβιτῶνας λινούς». Βλ. καὶ *Blümner*, R. P., σ. 208. *Σωτηρίου*, σ. 242.

⁸) *Mommsen-Blümner*, Ed. Diocl., XIX, 14 d (σ. 35). XXII, 12.

⁹) *Mommsen-Blümner*, Ed. Diocl. XIX, 8 (σ. 35) δελματικομαφέρτιον ἔξ ἐρίων. *Συνμεθνος τοῦ μεταφραστοῦ*, Βίος ὁσ. Ἰωαννικίου, *Migne*, 116, 45B. Μαρτύριον ἁγ. Ἡσυχίου. *H. Delahaye*, *Synax. Eccl. Constantinopolitanae*, σ. 505 στ. 10 ἔξ., σ. 671 στ. 52 «ἐνδυθηναὶ δὲ κολόβιον ἔξ ἐρίου». Βλ. καὶ *Σωτηρίου*, σ. 242.

εὐτελεστέρων ὑφαντικῶν ὑλῶν, ἤτοι ἐκ σειρᾶς¹⁾, σιβίνου²⁾ καὶ τέλος ἐκ δερμάτων³⁾.

Τὸ λινοῦν *κολόβιον*, εἰς εὐρεΐαν χρῆσιν, ὡς ἐλέχθη, κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα εἰς τὴν Ἐνατολίην, ἀπετέλει φόρεμα οὐ μόνον κοσμικόν, ἀλλὰ καὶ τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν μὲ διαφορὰς τινας.

Οἱ μοναχοὶ τῆς Αἰγύπτου ἐφόρουσαν τὸ κολόβιον τοῦτο ὑπὸ τὰ ὀνόματα *λεβίτων*, *λεβιτῶν* καὶ *λεβιτωνάριον*. Οὕτως εἰς τὸν εἰς ἔρημον τῆς Θηβαΐδος διαμένοντα ἀββᾶν Ἀπολλῶ, «τὸ ἔνδυμα ἦν αὐτῷ ὁ *λεβιτών*, ὅνπερ τινὲς *κολόβιον* προσαγορεύουσι»⁴⁾. Μὲ τὰ ὀνόματα ταῦτα ἀναφέρεται τὸ ἔνδυμα τοῦτο διὰ τοὺς μοναχοὺς τῆς Αἰγύπτου⁵⁾ καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγ. Παχυμίου καὶ εἰς τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ⁶⁾, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ Παλλαδίου ἐπισκόπου Ἐλενοπόλεως.

Εἰς τὸν μοναχικὸν κόσμον τῆς Παλαιστίνης ἐχρησιμοποιεῖτο τοῦτο μὲ τὸ κοινὸν ὄνομα *κολόβιον*. Οὕτως λέγεται εἰς τοὺς βίους τῶν ὁσίων Εὐθυμίου καὶ Γερασίμου, ἀκμασάντων τὸν 5^{ον} αἰῶνα καὶ ἀσκησάντων τὸν κατὰ Χριστὸν βίον τῶν εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Ἰορδάνου, ὅτι εἰς κοινόβιον ἐνταῦθα ὠρίζετο «μηδὲν τῆς ὕλης

1) Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών. *Migne*, 87, 2949 c. Ἐν Φασιλαΐδι «μοναχὸς τις πάνυ ἀσκητικῆς φορῶν ἀπὸ σειρᾶς κολόβιον».

2) Ἐνθ' ἀν., στ. 2985 A «γέροντα φοροῦντα ἀπὸ σιβίνου κολόβιον».

3) Ἐνθ' ἀν., στ. 2985 C «ἐφόρουσαν δὲ κολόβια ἐκ δερμάτων βουβάλων».

4) Παλλαδίου, Λαυσαϊκὴ ἱστορία. *Migne* 34, 1138A. Πρβλ. καὶ παρὰ Φ. Κουκουλέ, Β.Β.Π., τόμ. 6, σ. 288.

5) AS Maii, τόμ. 3 (παράρτ. σ. 24* A «καὶ τῷ ἐνδύματι δὲ ἦσαν λίαν πτωχοί, ὥστε μὴ ταχέως ἄλλον λευίτωνά φερέσαι ἕως πλύνωσιν ὃν ἐφόρουσαν» σ. 37* C «καὶ τὸ λευίτωνάριον αὐτοῦ εἰς κελλίον ἦν» σ. 41* A «καὶ αὐταὶ αἱ μοναὶ ἦσαν ἐπαρκοῦσαι εἰς ἱμάτια ἔρεα καὶ στρώματα καὶ τὰ ἄλλα ὑφαίνουσαι καὶ ὠμόλινα νήθειν εἰς τοὺς λευίτωνας» σ. 43* A «τριχίνον ἱμάτιον ἔσωθεν τοῦ λευίτωνος αὐτοῦ φορῶν κατὰ τὴν νύκτα» σ. 51* B «ἕνα δὲ λευίτωνά ἔσχεν ὃν ἐφόρει ὅτ' ἂν ἐμελλεν μεταλαμβάνειν τῶν θείων καὶ ἀχράντων μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ» σ. 54* XXIX, «μηδεὶς ἑαυτῷ κτήσεται μηδὲν... παρεκτός τοῦ ἐνδύματος, ἅπερ εἰσὶν δύο λευίτωνάρια...».

6) Παλλαδίου, Λαυσαϊκὴ ἱστορία. *Migne* 34, 1099 D Οἱ μοναχοὶ ἐν Θηβαΐδι «φορεῖτωσαν δὲ ἐν ταῖς νυξὶ λεβιτῶνας λινοὺς ἐξωσμένους». Βλ. καὶ ἄλλας μαρτυρίας εἰς *Migne* 65, 432c. 449c. Πολὺ μεταγενεστέρως εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ συγγραφέντα βίον τοῦ ὁσίου Ἰωαννικίου (†846), ἀσκήσαντος τὸν βίον εἰς τὸν Βιθυνικὸν Ὀλυμπον, ἀναφέρεται τὸ λεβιτωνάριον ὡς μοναχικὸν ἔνδυμα κοινῆς τότε χρήσεως «χιτῶνα (λεβιτωνάριον αὐτὸν οἶδεν ἢ ἐγγχώριος γλωττα καλεῖν, ἐκ τριχῶν δὲ αὐτῷ ἢ σύνθεσις)...» (*Migne*, 116, 45 A-B). Εἶναι πιθανὸν τὸ ἐνταῦθα ὄνομα λεβιτωνάριον νὰ εἰσῆχθη καὶ διεδοθῆ εἰς τὴν μοναστικὴν περιοχὴν ταύτην ἐκ τοῦ γνωστοῦ ἀσκητικοῦ ἔργου «Λαυσαϊκὴ ἱστορία» τοῦ μικρασιάτου Παλλαδίου, ὅστις διετέλεσεν ἐπίσκοπος Ἐλενοπόλεως τῆς Βιθυνίας.

τοῦ κόσμου ἔχειν τινὰ εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ πλὴν τούτων τῶν ἀναγκαίων, ἐνὸς κολόβιον καὶ παλλίου καὶ κουκουλίου»¹⁾).

Τὸ κολόβιον ἐχρησιμοποιεῖτο ἀντιστοίχως καὶ ὑπὸ τοῦ κλήρου²⁾, ἀκόμη καὶ ὡς λειτουργικὸν ἔνδυμα. Οὕτω πλὴν τῆς παρατεθείσης ἀνωτέρω μαρτυρίας περὶ τοῦ Εὐφροσύνου ἐπισκόπου ἐκ Παμφυλίας, ὅστις ἔφερε κολόβιον κατὰ τὰς ἱερουργίας³⁾, ἀναφέρεται ὅτι καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὁ ἐπίσκοπος Πέτρος († 311) «σχῆμα ἐφόρει ἱεροπρεπὲς πάντοτε λευκὰ ἱμάτια· *σιχάριον* καὶ *κολόβιον* καὶ *μαφόριον*»⁴⁾. πρὸς δὲ ὅτι καὶ ὁ Ἄρειος ἐνταῦθα «ἡμιφόριον γὰρ... καὶ *κολοβίωνα* ἐνδιδυσκόμενος γλυκὺς ἦν τῇ προσηγορίᾳ»⁵⁾.

Τὸ κολόβιον οὕτω, κοσμικὸν κατ' ἀρχὰς ἔνδυμα, ἐφέρετο διαφέρον μόνον κατὰ τὸ χρῶμα⁶⁾, καὶ ὑπὸ τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν, συνεχίσθη δὲ ἡ χρῆσις του μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο καὶ μὲ διαφόρους μετασχηματισμοὺς εἰς τὴν μορφὴν του κατὰ τὴν μέσσην καὶ τὴν ὑστέραν βυζαντινὴν περίοδον⁷⁾ καὶ κατόπιν μέχρι τῶν σημερινῶν χρόνων⁸⁾. Περὶ τῆς ἐξελιξέως του ὅμως κατὰ τοὺς μετὰ τὸν 8ον αἰῶνα χρόνους δὲν θὰ γίνῃ ἐνταῦθα λόγος.

Περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κολοβίου εἵπομεν ἤδη ὅτι ἦτο τοῦτο δαλματικὴ λινῆ, ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων ἐφορεῖτο καὶ ὑπὸ τῶν δύο φύλων. Οὕτω μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος καὶ κολόβιον γυναικεῖον «κολόβιν γυναικεῖον ψευδοπόρφυρον»⁹⁾ καὶ μεταγενεστέρως, τὸν 5ον αἰ., ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν ἐμπρησμοῦ συμβάντος εἰς μονὴν τινα ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἶδεν ὁ προστρέξας ἔπαρχος ὡς ἐν ὄραματι «μετὰ τοῦ προφήτου Ζαχαρίου γυναικὴν τινα [= τὴν ὁσίαν Δομνίκην] παραστᾶσαν, φοροῦσαν *κολόβιον*, κατέναντι τοῦ εὐκτηρίου οἴκου», ἣτις ἀπεσόβει τὴν ὁρμὴν τοῦ πυρός¹⁰⁾.

¹⁾ Βίος καὶ ἄσκησις τοῦ ἁγ. Γερασίμου. (Ἄ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἐναλ. Ἱεροσολ. Σταχυολ., τόμ. 4, ἐν Πετροουπόλει 1897, σ. 178, στ. 1-2). Βίος ὁσίου Εὐθυμίου (ἔκδ. Αὐγουστίνου μοναχοῦ). Νέα Σιών, τόμ. 12 (1912), σ. 565.

²⁾ Πρβλ. Σωτηρίου, σ. 361-62.

³⁾ Βίος Σιλβέστρου ἐπισκόπου Ρώμης (ἔκδ. ὑπὸ Fr. Combefis, Paris, 1659, σ. 265-66). Βλ. τὸ χωρίον ἀνωτ., σ. 16.

⁴⁾ J. Viteau, Ἐνθ' ἄν., σ. 81.

⁵⁾ Ἐπιφανίου, Πανάριον (ἔκδ. Karl Holl., τόμ. III, Leipzig 1933, σ. 154, στ. 15-16).

⁶⁾ Βλ. Φ. Κουκουλέν ἐν Λαογρ. 8 (1921-25), 252 ἔξ.

⁷⁾ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τῆς βασιλ. τάξ. 87(78) (ἔκδ. Alb. Vogt, II σ. 175, στ. 9 ἔξ.). Vita sancti Eliae, auctoredi scipulo monacho. AS Sept. 3, σ. 881 (§ 82). Βλ. ἔτι Σωτηρίου, σ. 361-62.

⁸⁾ Βλ. Φ. Κουκουλέν ἐν Λαογρ. 8 (1921-25), 255.

⁹⁾ B. Grenfell and A. Hunt, Ἐνθ' ἄν., ἀρ. 1051, στ. 14-15.

¹⁰⁾ Βίος ὁσ. Δομνίκης. (Θεοφ. Ἰωάννου, Μνημεῖα ἀγιολογικά. Βενετία 1884, σ. 282 (§ 18).

Τὸ ἔνδυμα τοῦτο ἐφορεῖτο ἐπὶ τοῦ ὡς ὑποκαμίσου φερομένου χιτῶνος, τοῦ στιχαρίου¹⁾, ἦτο δὲ ὅμοιον πρὸς τοῦτο ἀλλὰ πλατύτερον καὶ μὲ βραχυτέρας τοῦ στιχαρίου χειρίδας ἢ καὶ ἄνευ αὐτῶν²⁾. Περὶ τῶν κοντῶν χειρίδων τοῦ κολοβίου ἐμφαίνεται καὶ σχόλιον τοῦ Σερβίου εἰς τὴν Βιργιλίου Αἰνειάδα IX, 613, μαρτυρεῖ δὲ συγκεκριμένως καὶ ὁ Ἰωάννης Κασσιανὸς (De coenob. Instit. I, 5) λέγων περὶ τῶν κολοβίων τῶν μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου «colobiis quoque lineis induti, quae vix cubitorum ima pertingunt, nudas de reliquo circumferunt manus»³⁾.

Ἄνευ χειρίδων ἦσαν τὰ κολόβια (λεβιτωνάρια) τῶν μοναχῶν, ὡς μαρτυροῦν ὁ Δωρόθεος, ἡγούμενος μονῆς εἰς Παλαιστίνην (6. αἰ.), καὶ ὁ Ἰσίδωρος (560 - 636) ἐκ Καρθαγένης, ἐπίσκοπος γενόμενος τῆς ἐν Ἰσπανίᾳ Σεβίλλης.

Ὁ πρῶτος τούτων εἰς τὸ ἀσκητικὸν ἔργον του «Διδασκαλίας ψυχωφελεῖς διὰ φοροῖ» λέγει: «τὸ σχῆμα ὃ φοροῦμεν κολόβιον ἐστὶ μὴ ἔχον χειρίδια· καὶ ζώνη δερματίνη καὶ ἀνάλαβος καὶ κουκούλιον. Ταῦτα δὲ σύμβολά ἐστι... Διὰ τί φοροῦμεν κολόβιον μὴ ἔχον χειρίδια· τῶν ἄλλων ἐχόντων πάντων χειρίδια, ἡμεῖς διατιοῦκ ἔχομεν...»⁴⁾. Ὁ δεῦτερος ὁμιλῶν περὶ τοῦ λεβιτωναρίου παρὰ τοῖς μοναχοῖς ἐν Αἰγύπτῳ ἀναφέρει: «lebitonarium est colobium sine manicis, quali monachi Aegyptii utuntur»⁵⁾. Εἰς τὸ κολόβιον τοῦτο, τὸ λεβιτωνάριον, τῶν μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου πιστεύω ὅτι ἀναφέρεται καὶ ἡ παλαιότερα (5. αἰ.) μαρτυρία τοῦ Σωζομένου (Ἐκκλ. Ἱστορ. III, 14) περὶ χιτῶνων τῶν μοναχῶν τούτων ἄνευ χειρίδων⁶⁾.

Ἐνῶ οὕτως αἱ πληροφορίαι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὡς πρὸς τὰς χειρίδας τοῦ ἐνδύματος τούτου εἶναι σαφεῖς, ἀντιθέτως αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸ μῆκος του εἶναι γενικαί, χαρακτηρίζουσαι τοῦτο ὡς κατερχόμενον μέχρι τῶν ποδῶν ἢ μακρὸν. Εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγ. Πέτρου, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας (†311), φέρεται οὗτος διηγούμενος ὅτι εἶδεν, ἐνῶ προσήγχετο πρὸ τοῦ μαρτυρίου του, «παῖδα εἰσελθόντα τὴν θύραν τοῦ κελλίου τούτου, ὡς ἑτῶν δώδεκα, οὗ τὸ πρόσωπον ἔλαμπεν ὡς πάντα τὸν οἶκον τοῦτον φωτίσαι. Ἦν δὲ φορῶν κολόβιον λινοῦν, ἀπὸ δὲ τοῦ τραχήλου καὶ τοῦ στήθους ἔμπροσθεν ἕως τῶν ποδῶν διαρραγὲν εἰς δύο καὶ ταῖς δυοὶ χερσὶν ἐπάνω τοῦ στήθους σφίγγων τὰ δύο τοῦ κολοβίου ρήγματα ἔσκεπεν αὐτοῦ τὴν γύμνασιν· ὡς δὲ εἶδον αὐτὸν θροηθεὶς αἰφνιδίως, τοῦ στόματός μου

¹⁾ H. Blümner, R. P., σ. 208.

²⁾ Βλ. Du Cange, Gloss. med. et inf. Latin. ἐν λ.

³⁾ Migne, P. L. 49, 68 - 69.

⁴⁾ Migne, 88, 1632 c.

⁵⁾ Migne, P. L. 82, 687 A - B. Πρβλ. καὶ παρὰ Oppenheim, σ. 95.

⁶⁾ «καὶ τοὺς μὲν χιτῶνας ἀχειριδωτοὺς ἐνδιδύσασθαι». Migne, 67, 1069 c.

ἀνοιχθέντος, εἶπον· Κύριε, τίς σου περιέσχισεν τὸν χιτῶνα; »¹⁾). Τὸ κολόβιον ὀρίζεται ἐνταῦθα ὅτι διῆκε μέχρι τῶν ποδῶν ἦτο ὁμως ποδηρῆς; Ὁ Ἰσίδωρος, ἐπίσκοπος Σεβίλλης, ἀναφέρει «colobium dictum, quia longum est et sine manicis»²⁾).

Ὁ Oppenheim (σελ. 95, 97-98) δέχεται ὅτι τὸ κολόβιον τοῦτο ἔφθανε μέχρι τῶν γονάτων καὶ ἐκάλυπτεν αὐτά. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὁμως τούτου ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου ὡς μακροῦ καὶ ἡ ἀνωτέρω πληροφορία ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀλεξανδρείας Πέτρου ὅτι τὸ κολόβιον διῆκε μέχρι τῶν ποδῶν—δεδομένου μάλιστα ὅτι ἦτο εἶδος δαλματικῆς—ἀποτελοῦν στοιχεῖα πείθοντα ὅτι τὸ κολόβιον (λεβίτων) ἦτο ὡς ἡ δαλματικὴ, ἔνδυμα ποδηρῆς.

Γ') ΕΠΕΝΔΥΤΑΙ

α) Ἰμάτιον-πάλλιον.

Τὸ ἰμάτιον, φερόμενον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ χιτῶνος, παρελήφθη καὶ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εἰς ἀντικατάστασιν τῆς τηβέννου (toga) καλούμενον παρ' αὐτοῖς pallium³⁾).

Τὸ ἔνδυμα τοῦτο, ὡς ἰμάτιον ἢ pallium, ἀπετελεῖτο ἐκ πλατέος, ἐπιμήκους καὶ ὀρθογωνίου ὑφάσματος, μαλλίνου κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ λινοῦ τὸ θέρος, μετὰ ἢ ἄνευ διάκοσμήσεων. Τούτου τὸ ἐν ἄκρον ἐκρατεῖτο ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, τὸ δὲ ὑπόλοιπον μέρος, ριπτόμενον ὀπίσω, ἀνυψοῦτο καὶ συνεκρατεῖτο διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου⁴⁾).

Κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς πρώτην βυζαντινὴν περίοδον τὸ ἰμάτιον καὶ ὑπὸ τὸν νέον του ὄνομα πάλλιον ἢ παλλίον (pallium) ἐξηκολούθει ὑπάρχον, ἐπέχον ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος θέσιν ἐπενδύτου⁵⁾. δὲν γνωρίζομεν ὁμως, ἐὰν τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὑπὸ τὴν ἀρχαίαν μορφήν τοῦ ἰματίου ἢ εἶχεν ὑποστῆ διὰ τοῦ χρόνου τροποποιήσεις.

Ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον του σχῆμα⁶⁾ ἀναφέρει τὸ ἰμάτιον ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἰς

¹⁾ J. Vitau, "Ἐνθ' ἀν., σ. 71.

²⁾ Etymologiae, 19, 22. 22 (Migne, P. L. 82, 687A). Πρβλ. καὶ παρὰ Oppenheim, σ. 98, σημ. 54.

³⁾ Βλ. Blümner, R. P., σ. 214. Σωτηρίου, σ. 242.

⁴⁾ Βλ. Iwan von Müller und Adolf Bauer, Die griechischen Privat- und Kriegsaltertümer. 2te Aufl. München 1893 [2. Die griech. Privataltertümer von Dr. Iwan von Müller] σ. 92. (Handbuch der klass. Altert.-Wiss. von Dr. Iwan von Müller. Bd. IV. Abt. I, 2 Hälfte). Joseph Wilpert, "Ἐνθ' ἀν., σ. 10. Σωτηρίου, σ. 239 καὶ 242. Ἀποστολάκι, σ. 53.

⁵⁾ Βλ. Blümner, R. P., σ. 214. Oppenheim, σελ. 104 καὶ 109.

⁶⁾ Βλ. Iwan v. Müller, "Ἐνθ' ἀν.

τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης. Μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς καὶ τὴν περιστολὴν τοῦ σώματος αὐτῆς, ἡ διάκονος, ἵνα μὴ φαίνεται τὸ σῶμα νυμφικῶς ἐνδεδυμένον, ἐξήτησε τῆς μητρὸς τῆς Μακρίνης «τῶν φαιῶν πεφυλαγμένον ἱμάτιον» μὲ τὸ ὁποῖον νὰ καλυφθῆ ἢ σορός· «καὶ τὸ ἱμάτιον ἐπεβλήθη· ἡ δὲ ἔλαμπε καὶ ἐν τῷ φαιῷ...»¹⁾.

Περὶ τῆς συνεχείας τῆς ἀρχαίας μορφῆς τοῦ ἱματίου, ὡς τεμαχίου υφάσματος ὀρθογωνίου σχήματος, ἐμφαίνει ἔτι καὶ ἡ χρῆσις τούτου ὑπὸ τὰ ὀνόματα ἱμάτιον καὶ πάλλιον, ὡς στρώματος καὶ καλύμματος τῆς κλίνης. Οὕτως ὁ ἅγιος Ἀντώνιος (4. αἰ.) πρὸ τῆς ἐκπνοῆς του παραγγέλλει εἰς τοὺς περὶ αὐτόν: «Διέετε δέ μου τὰ ἐνδύματα· καὶ Ἀθανασίῳ μὲν τῷ ἐπισκόπῳ δότε τὴν μίαν μηλωτὴν καὶ ὁ ὑπεστρωσνυμένη ἱμάτιον, ὅπερ αὐτὸς μὲν μοι καινὸν δέδωκε, παρ' ἐμοὶ δὲ πεπαλαιώται»²⁾. Ὁ δὲ ἅγιος Ἰωάννης ὁ ἐλεήμων (7. αἰ.), πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ὡς λέγεται ἐν τῷ βίῳ του, ἐνῶ συνήθιζεν «ἐν εὐτελεστάτῃ στρωμνῇ ἀνακλίνεσθαι καὶ οἰκτροῖς σκεπάσμασιν ἐν τῷ ἑαυτοῦ κελλίῳ κεχρησθαι», εἰς τῶν εὐπόρων τῆς πόλεως ἔπεμψε πρὸς αὐτὸν παλλίον ἀξίας 36 νομισμάτων, ἵνα σκεπάζεται κατὰ τὴν νύκτα. Ὁ Ἰωάννης ὁμοῦς, προνοῶν ὑπὲρ τῶν πτωχῶν, ἐπώλησε τοῦτο, ἵνα ἀγοράσῃ διὰ τοῦ τιμήματός του σκεπάσματα δι' αὐτούς, λέγων καθ' ἑαυτόν· «δίκαιον γὰρ καὶ εὐαπόδεκτον τῷ Θεῷ, ἵνα σκεπάζωνται ρυδ' ἀδελφοί... ἢ σὺ ὁ ταλαίπωρος· ἐπιπράσκοντο γὰρ τέσσαρα παλλία τοῦ νομίσματος»³⁾.

Ἀπὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος ἐπιδίδει ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος *πάλλιον* ἢ *παλλίον* εἰς τὰς περιοχὰς ἰδίᾳ τῆς Αἰγύπτου, Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Μ. Ἀσίας⁴⁾. Οὕτως εἰς τὴν διαθήκην τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀναφέρεται τὸ πάλλιον παρὰ τὸν κάμασον (ἐπανωφόριον) καὶ τὸ στιχάριον⁵⁾.

Ἀργότερον ὁ Παῦλος Ἑλλαδικὸς (6. αἰ.) εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεογνίου (ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1891, σ. 9, στ. 15), ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεόγνιος, εὗρισκόμενος εἰς Μαϊουμᾶν τῆς Γάζης καὶ περιστοιχηθεὶς ὑπὸ ἀθρόου

¹⁾ *Migne*, 46, 992c. Βλ. καὶ παρὰ *Oppenheim*., σ. 109.

²⁾ *Migne*, 26, 972B.

³⁾ *Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου, Βίος τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ ἐλεήμονος* (ἔκδ. H. Gelzer, σ. 38-39, σ. 57, στ. 4) Πρβλ. καὶ εἰς *Anat. Boll.* 45, σ. 45 στ. 10 ἐξ. Χρησὶν τοῦ παλλίου ὡς στρώματος δι' ὕπνον βλ. καὶ εἰς τὸν βίον τῶν ὁσ. Κοσμά καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (*Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλ. Ἱεροσ. Σταχυολογίας*, τόμ. 4, 1897, σ. 289, στ. 14) «στρωμνὴ τὸ παλλίον ἐν καιρῷ ψύχους».

⁴⁾ Βλ. καὶ *Oppenheim*, σ. 107 περὶ τοῦ παλλίου εἰς τὸν μοναχικὸν κόσμον τῆς Αἰγύπτου, Παλαιστίνης καὶ Μ. Ἀσίας.

⁵⁾ Εἰς τὸν Εὐάγριον διάκονον «βούλομαι δοθῆναι κάμασον ἕν, στιχάριον ἕν, πάλλια β'». «Ἐλαφίῳ τῷ νοταρίῳ... βούλομαι δοθῆναι κάμασον ἕν, στιχάρια β', πάλλια γ'». *Migne*, 37, 393B.

πλήθους, τὸ ὁποῖον ἠσπάζετο τοὺς πόδας του, ἐκινδύνευσε «παρὰ βραχὺ πνιγῆναι αὐτόν, εἰ μὴ νήψας ταχέως, τὸ μὲν ἑαυτοῦ παλλίον περιελόμενος τῷ ὄχλῳ κατέλιπεν, εἰς διακονικὸν δὲ μαρτυρίου τινὸς εἰσπηδήσας ἀπηλλάγη τοῦ ἄχθους».

Ὁ Ἰωάννης Μόσχος διηγεῖται ἐν τῷ Λειμῶνι αὐτοῦ ὅτι, ἀφοῦ συνήντησε μετὰ τινος παρὰ τὴν μονὴν τοῦ Σαμψῶν ἐν Παλαιστίνῃ εἰς ἐρημικὸν τόπον τὸν νεκρὸν ἀναχωρητοῦ τινος κατακείμενον, τότε «εἷς ἐξ ἡμῶν, ὃ περιβέβλητο παλλίον ἀφελόμενος, εἰς αὐτὸ ἐνετυλίξαμεν τὸ σῶμα τοῦ γέροντος καὶ ἐν αὐτῷ τοῦτο ἐκηδεύομεν»¹⁾. Μαρτυρεῖται καὶ περὶ τοῦ ὁσ. Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστοῦ Σαλοῦ (6. αἰ.) ἐν Συρία ὑπὸ τοῦ βιογράφου του Λεοντίου, ἐπισκόπου Νεαπόλεως τῆς Κύπρου (7. αἰ.), ὅτι ὁ ἀββᾶς Συμεῶν ἐθυμίᾳ κρατῶν εἰς τὴν παλάμην τῆς χειρὸς τοὺς ἀνημμένους ἄνθρακας. Γυνὴ τις, ἰδοῦσα αὐτόν, ἐξεπλάγη ὅτι οὕτω δὲν ἐκαίετο. Ὡς ἀντελήφθη τοῦτο ὁ ὄσιος Συμεῶν, προσποιούμενος τὸν καιόμενον καὶ τινάσσων τοὺς ἄνθρακας ἐκ τῆς χειρὸς ἔρριπεν αὐτοὺς «εἰς τὸ παλλίον αὐτοῦ τὸ παλαιόν, ὃ ἐφόρει, εἰπὼν αὐτῇ. Καὶ ἐὰν μὴ θέλῃς εἰς τὴν χεῖρά μου, ἴδε εἰς τὸ παλλίον μου θυμιῶ»²⁾.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τούτων περὶ τοῦ παλλίου διαφαίνεται ὅτι τοῦτο ὑπὸ τὴν ἀρχαίαν του, ὡς ἱματίου, πιθανῶς μορφὴν, ἦτοι ὡς ἐξωτερικὸν ἔνδυμα, ἐπενδύτης³⁾, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰῶνος.

Αἱ παρατιθέμεναι ἐνταῦθα μαρτυρίαι ἀναφέρονται εἰς τὸ παλλίον τῶν μοναχῶν, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἦτο παρ' αὐτοῖς εἰς γενικὴν χρῆσιν⁴⁾, πιστεύω ὅμως ὅτι τοῦτο, ὡς ἐξωτερικὸν φόρεμα, θὰ ἐφέρετο καὶ ὑπὸ τῶν κοσμικῶν⁵⁾.

Εἰς τὸν μοναχικὸν κόσμον τὸ πάλλιον ἢ παλλίον κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, μετὰ τὴν ἀποκοπὴν ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ἕνεκα τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως τῶν μοναστικῶν κέντρων τῆς Αἰγύπτου, Συρίας καὶ Παλαιστίνης, ἀποβαίνει, ὡς φαίνεται ὄνομα τοῦ ἐπενδύτου, ἴσως δὲ εἰδικώτερον καὶ τοῦ κουκουλίου.

Μαρτυρία περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ὑπάρχει εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγ. Ἡλίου, μονάσαντος ἐν Καλαβρία περὶ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὅτι οὗτος ἐσκληραγώγει τὸ σῶμα «ἐνὶ ρακίῳ χρώμενος θέρει καὶ χειμῶνι καὶ παλλίῳ ἐκ δερμάτων μέχρι τῶν ὤμων φθάνοντι»⁶⁾.

¹⁾ *Migne*, 87, 3037 c. Ἐν Παλαιστίνῃ ἀναφέρει ἔτι ὁ Ἰωάννης Μόσχος περὶ πωλήσεως ὑπὸ ἀναχωρητοῦ παλλίου ἀντὶ νομίματος. Αὐτόθι, στ. 2980 c-d.

²⁾ *Migne*, 93, 1709c. πρβλ. καὶ παρὰ *Orphenheim*, σ. 109.

³⁾ Περὶ τῆς ὁμοιότητος τοῦ παλλίου πρὸς τὸ ἱμάτιον βλ. καὶ *Orphenheim*, σ. 109. Περαιτέρω ἐν σ. 112 ἐκφράζει ὁ *Orphenheim* μετὰ πιθανότητος τὴν γνώμην ὅτι τὸ πάλλιον ὡς ἐπενδύτης ἠδύνατο ἐμπροσθεν νὰ ἔχη ἀνοιγμα ἢ νὰ εἶναι κλειστόν.

⁴⁾ Βλ. καὶ *Orphenheim*, σ. 113.

⁵⁾ Πρβλ. καὶ *Φαίδ. Κουκουλὲν ἐν Διογρ.* 8 (1921-25), σ. 251.

⁶⁾ *AS Sept.* 3, 873 (63).

β) Ἐπενδύτης-χλαμύς-μανδύας-μαντίον.

Πρὸς προστασίαν ἀπὸ τοῦ ψύχους κατὰ τὰ ταξίδια ἐν ὥρᾳ χειμῶνος ἐφοροῦντο ἐξωτερικῶς εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἱματίου ἢ παλλίου ἐπενδύται μὲ τὸ ὄνομα βίρος καὶ συνηθέστερον *μανδύας* καὶ *μαντίον*.

Τὸ ὄνομα *ἐπενδύτης* μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπανωφορίου γενικῶς συνεχίζεται ἐν χρήσει ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χριστιανικούς.

Ὁ Ἅθανάσιος Ἀλεξανδρείας (4. αἰ.) ἀναφερόμενος εἰς τὴν πρέπουσαν ἀμφίεσιν τῆς παρθένου λέγει εἰς αὐτήν· «ὁ ἐπενδύτης σου μέλας, μὴ βεβαμμένος ἐν βαφῇ ἀλλ' αὐτοφνῆς ἰδιόχρους ἢ ὀνυχίζων»¹⁾. Εἰς τὸν βίον τοῦ Ἐπιφανίου, ἐπισκόπου Κωνσταντίας ἐν Κύπρῳ (4. αἰ.) λέγεται ὅτι ἦτο ἔθος εἰς αὐτὸν «φορεῖν τρίχινον χιτῶνα ἐπὶ τὴν σάρκα καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ τὸν ἐπενδύτην»²⁾. Ὁ ἀναχωρητὴς ἅγιος Παφνούτιος, μαρτυρήσας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἀναφέρεται ὅτι εἰσελθὼν εἰς τὸ κελλίον «ἐνεδύσατο αὐτοῦ τοὺς ἐπενδύτας»³⁾.

Ἐπενδύτου εἶδος ἦτο ἡ *χλαμύς*, ἡ ὁποία ἐφέρετο ἐξωτερικῶς ἀντὶ τοῦ ἱματίου ἢ παλλίου, ἦτο δ' αὕτη ἰδιαίτερος στρατιωτικὸν ἔνδυμα⁴⁾. Ἀποτελεῖτο ἐκ μακροῦ τεμαχίου ὑφάσματος τοῦ ὁποίου τὰ δύο ἄκρα ἐστερεοῦντο ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου διὰ πόρπης (φίβουλας, φίβλας ἢ φιβλίου, περόνης⁵⁾, ἀφιεμένης οὕτω τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἐλευθέρως⁶⁾.

Ἡ κυρίως *χλαμύς* ἦτο βραχυτέρα καὶ στενωτέρα τοῦ ἱματίου φθάνουσα μέχρι τῶν γονάτων ἢ τοῦ μέσου τῶν μηρῶν⁷⁾. Σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβη αὕτη ἀπὸ στρατιωτικὸς μανδύας, ἐνωρὶς κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνας, εἰς διακρι-

¹⁾ *Migne*, 28, 264 (§ 11). Βλ. ἄλλας μαρτυρίας παρὰ *Oppenheim*, σ. 134.

²⁾ *Migne*, 41, 45A (κεφ. 18).

³⁾ *Anal. Boll.* 40 (1922) 329, στ. 21 ἐξ. Εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ὑστέραν βυζαντινὴν περίοδον, ἐπικρατεῖ πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐπενδύτου ἡ λέξις *ἐπανωφόριον*. Οὕτως εἰς τὰ σχόλια εἰς τὰς Χιλιάδας τοῦ Ἰωάννου Τζέτζη ἐρμηνεύεται: «ἐπενδύτην] νῦν τὸ ἐπανωφόριον». (*A. Cramer*, *Anecdota graeca*, II, 359, § 883) καὶ εἰς τὸ Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Λιβῶς (ἀρχ. 14 αἰ.) φέρεται «χιτῶνες ἐκ ράκους δύο λευκοὶ καὶ ἐπανωφόριον ἐξ ἐρίου καὶ αὐτὸ ὄν» (*H. Delahaye*, *Deux typica byzantins*, σ. 195, στ. 31 ἐξ.).

⁴⁾ *J. Wilpert*, Ἐνθ' ἄν., σ. 12. *Σωτηρίῳ*, σ. 241.

⁵⁾ Ἰωάν. Λυδός, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμ. πολιτ. II, 4 (*Wuensch.*, σ. 58). *Προκόπιος*, Περὶ κτισμ. III, 1 (σ. 246, 7 Βόνν.). Βλ. καὶ *N. Bélyaeu*, *Fibula v Vizantii. Semin. Kontakionia-num* III, 1929, σ. 103.

⁶⁾ Βλ. *Jac. Reiske*, Ὑπόμνημα εἰς τὸ ἔργον Κωνσταντ. τοῦ Πορφυρογεννήτου, Περὶ βασιλ. τάξ., τόμ. II, Bonn. 1830, σ. 468. *J. Wilpert*, Ἐνθ' ἄν. 12. *Σωτηρίῳ*, σ. 241. Ἀποστολάκι, σ. 56.

⁷⁾ Βλ. *Jac. Reiske*, Ἐνθ' ἄν., σ. 468. *J. Wilpert*, Ἐνθ' ἄν. Ἀποστολάκι, σ. 56.

τικόν φόρεμα τῶν πλουσίων καὶ τῶν εὐγενῶν¹⁾ ἕως οὗ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος ἤρχισε πλέον χρησιμοποιουμένη ὑπὸ τῶν ἐν τῷ παλατίῳ²⁾ καὶ ἔπειτα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος μὲ διακοσμήσεις ἐπ' αὐτῆς σημάτων (clavi), ἤτοι πλατειῶν παρυφῶν, καὶ ταβλίων, τετραγώνων μεταξωτῶν ὑφασμάτων, ἐπερραμμένων ἐπ' αὐτῆς³⁾.

Ἡ γλαμὺς ἦτο συγχρόνως ἐν χρῆσει ὡς ἐπανωφόριον καὶ εἰς τὸν λαόν, τὸν κληρὸν καὶ τοὺς μοναχοὺς μὲ διάφορα ὀνόματα καὶ μὲ διαφορὰς ὡς πρὸς τὸ ὕφασμα ἕξ οὗ κατεσκευάζετο, τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν⁴⁾. Οὕτω ἤδη εἰς τὸ Διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ, τοῦ ἔτους 301, συγγέεται (κεφ. XX, 3, 4. XXII, 16, 17, 20)⁵⁾ αὕτη μὲ τὴν χλανίδα: «χλανίδα (γλαμύδα C) Λαδικηνήν...» (XX, 4) πολὺ δὲ μεταγενεστέρως, εἰς τὴν διήγησιν τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου ἐν Κωνσταντινουπόλει (7. αἰ.) ἀναφέρονται ἐναλλάξ τὰ ὀνόματα γλαμὺς καὶ χλαῖνα περὶ τοῦ αὐτοῦ, ὡς πιστεύω, ἐνδύματος⁶⁾. Οὕτω λέγεται ἐνταῦθα ὅτι ἐφάνη τις τῶν ἐνδόξων τοῦ παλατίου εἷς τινα κατ' ὄναρ «γλαμύδα φορῶν καὶ στοιχοβαλτίδιον»⁷⁾ καὶ ἕτερος τις «χλαινηφόρος, στιχάρην φορῶν καὶ βαλτίδιον»⁸⁾.

Εἶδη τῆς γλαμύδος ἦσαν κατὰ τὸν δεύτερον ἤδη αἰῶνα ὁ μανδύας καὶ ὁ βίρρος. Περὶ τούτων ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκρ. 2, 3 (Hercher, σ. 88, 7) «γλαμὺς δέ, ἦν ἐνιοι μανδύην, οἱ δὲ ἐφεισρίδα, οἱ δὲ βίρρον καλοῦσι»⁹⁾. Ἀργότερον καὶ ὁ Ἰωάννης Λυδὸς (Περὶ ἀρχ. τῆς Ρωμ. πολιτ. 2, 13, ἔκδ. Wuensch, σ. 68 - 69) ἐρμηνεύει «ὁ δὲ μανδύης γλαμύδος εἶδος ἐστὶ τὸ παρὰ τὸ πλήθει μαντίον λεγόμενον».

¹⁾ Βλ. *Jac. Reiske*, Ἐνθ' ἀν. σ. 467. Χαρακτηριστικὴ περὶ τούτου εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Βασιλείου ἐπισκ. Σελευκείας (5. αἰ.) (*Migne*, 85, 524 b) ὅτι ἡ ἀγία καὶ πρωτομάρτυς Θέκλα ἐν Ἀντιοχείᾳ τοῦ ἐπιτεθέντος κατ' αὐτῆς ἐν μέσῃ ὁδῷ πλουσίου εὐπατρίδου «ἐπικαταρρήγγυσι μὲν αὐτῷ τὴν γλαμύδα, τὸ σοβαρὸν τοῦτο καὶ ἀπόβλεπτον φόρημα».

²⁾ *Παλλαδίου*, Λαυσ. Ἱστορ., *Migne*, 34, 1252 A' ἀναφέρεται ἐνταῦθα περὶ μαγιστριανοῦ φοροῦντος καμίσιον καὶ γλαμύδα. Διήγησις θαυμάτων τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου ἐν Κωνσταντινουπόλει (7. αἰ.) (*Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως*, *Varia graeca Sacra*, σ. 11, στ. 20 ἕξ.) «ἔδοξεν ὁρᾶν τινα τῶν ἐνδόξων τοῦ παλατίου γλαμύδα καὶ στοιχοβαλτίδιον φοροῦντα». Βλ. καὶ *J. Wilpert*, Ἐνθ' ἀν., σ. 12. *Σωτηρίου*, σ. 241. *Κουκουλές*, Β.Β.Π. τόμ. 6, σ. 289.

³⁾ Βλ. *Σωτηρίου*, σ. 241.

⁴⁾ Πρβλ. καὶ *Σωτηρίου*, σ. 363.

⁵⁾ *Mommsen - Blümner*, Ed. Diocl., σελ. 37, 38 καὶ 157, 161.

⁶⁾ Μὲ τὸ ὄνομα χλαῖνα ἐκαλεῖτο ἐνίοτε ἡ γλαμὺς καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς χρόνους, ἀκόμη δὲ καὶ τὸ ἱμάτιον ἤδη τὸν 5ον αἰῶνα. (Βλ. *Σωτηρίου*, σ. 363 σημ. 2 καὶ σ. 362 σημ.).

⁷⁾ *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, *Varia graeca Sacra*, σ. 7, στ. 14 ἕξ.

⁸⁾ Ἐνθ' ἀν., σ. 46, στ. 25.

⁹⁾ Βλ. καὶ παρὰ *Φ. Κουκουλέ*, Β.Β.Π., τόμ. 6, σ. 289.

Αἱ μαρτυρίαι αὐταὶ εἶναι σαφῶς ἐνδεικτικαί, ἰδίᾳ δὲ ἡ δευτέρα, περὶ τῆς ὁποίας συνεζήτησεν ἤδη ὁ ἀείμνηστος Φαίδων Κουκουλές¹⁾, ὅτι ἡ χλαμὺς μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἶχεν ὑποστῆ, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, μετασηματισμούς ἀναλόγως τῆς χρήσεως αὐτῆς²⁾, ὥστε ὁ βυζαντινὸς μανδύας, ὁ κοινῶς μαντίον, νὰ ἐρμηνεύεται τὸν 6^{ον} αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Ἰω. Λυδοῦ, ὡς εἶδος χλαμύδος. Περὶ τῆς διαφορᾶς παρετήρησεν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ Φαίδων Κουκουλές, ἔχων προσέτι ὑπ' ὄψιν του καὶ τὴν διδακτικὴν ἐπὶ τούτου μαρτυρίαν τοῦ Θεοφάνους (ἔκδ. De Boor, I, 173, 5) ὅτι ὁ βασιλεὺς «οὐ κατεδέξατο φορέσαι τὸ στέμμα ἢ τὴν χλαμύδα· ἀλλ' οὕτω λιτῶς προσῆλθε μαντίον πορφυροῦν φορέσας».

Ἄντιστοιχῶς πρὸς τὸ ὄνομα μαντίον ἢ μανδίν, τὸ ὁποῖον φαίνεται εἰς συνεχῆ χρῆσιν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περιόδον³⁾, ἦτο ἐπίσης εἰς κοινὴν χρῆσιν πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐπενδύτου, ἐπανωφορίου, πιθανὸν κατὰ τόπους, καὶ τὸ ὄνομα μανδύας. Οὕτως ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Ἀγαπητοῦ ἐπισκόπου Συναοῦ (7. αἰ.) ὅτι οὗτος ἐντυχὼν πένητι «τὸ ἴδιον ἀποδὺς στιχάριον δέδωκε, γυμνὸς αὐτὸς μετὰ μόνου τοῦ βιρίου, ὃ μανδύαν σύνηθες ὀνομάζειν, ὑπολειφθεὶς⁴⁾».

γ) Βίρρος.

Ἄλλον εἶδος ἐπενδύτου ἦτο ὁ βίρρος, ὀρθότερον βίρρος (λατιν. birrus, byrrus, buirrus)⁵⁾. Ἦτο οὗτος ἐξωτερικὸν ἔνδυμα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τοῦ 2^{ου} αἰῶνος καὶ μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀρτεμιδώρου, ὡς ἀνωτέρω (σ. 25), ταυτιζόμενος ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὴν χλαμύδα. Ἀπαντᾷ εἴτα εἰς κείμενα ἐκ παπύρων⁶⁾, μάλιστα δὲ εἰς τὸ διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἔτ. 301), ἔνθα ἀναφέρονται βίρροι κατασκευαζόμενοι πολλαχοῦ τῆς ρωμαϊκῆς τότε αὐτοκρατορίας εἰς τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν). Ὁ βίρρος εἶχε τὴν μορφήν μανδύου ἐφωδιασμένου μὲ κουκούλαν διὰ τὴν κάλυψιν τῆς κεφαλῆς⁸⁾, ἐκάλυπτε δὲ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἐξετείνετο μέ-

¹⁾ Β Β.Π., τόμ. 6, σ. 289.

²⁾ Βλ. καὶ Σωτηρίον, σ. 363.

³⁾ Βλ. παρὰ Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν., σ. 289-90.

⁴⁾ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Varia graeca sacra*, Πετροῦπολις, 1909, σ. 125, κεφ. 43.

⁵⁾ Βλ. *Mau*, birrus. (*Pauly-Wissowa*, R. E., III, 498).

⁶⁾ *Fr. Preisigke*, *Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden* ἐν. λ. *Ernst. Kornemann und Paul M. Meyer*, *Griechische papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen* Bd. I, Heft III, Leipzig u. Berlin 1910-1912, ἀρ. 76, στ. 4 «καὶ ζευγὸς βίρρου (2. αἰ.)». Ἐνταῦθα ἐν σ. 65 παρατίθεται καὶ βιβλιογραφία.

⁷⁾ Βλ. *Mommsen-Blümner*, Ed. *Diocl.* σελ. 36, 38, 152-54 (κεφ. XIX, 32-41, XXII, 11-26.)

⁸⁾ *Jac Wilpert*, Ἔνθ' ἀν., σ. 18.

χοι τῆς δσφύος, ἐνίοτε καὶ μέχρι τῶν γονάτων¹⁾. Οὕτω θεωρεῖται ὅτι ἦτο οὗτος εἶδος *σάγου*²⁾, ἐταυτίζετο δὲ συχνά, λόγω τῆς ὁμοιότητός του, καὶ πρὸς τὸν βραχὺν ἐπενδύτην, τὸ *κουκούλιον*³⁾.

Ὁ ἐπενδύτης οὗτος κατεσκευάζετο ἐκ χονδροῦ ἢ λεπτοῦ ἐρίου καὶ ἐχρησίμευε λόγω τοῦ εὐχρηστού του διὰ τὴν προστασίαν ἀπὸ τὸ ψῦχος καὶ τὴν βροχήν, ἐφέρετο δὲ ἀρχαιότερον ἄνευ διακρίσεως ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν χριστιανῶν καὶ ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν⁴⁾. Τὸν βραχὺν καὶ ἐκ λεπτοῦ ἐρίου βίρρον καὶ ἐπομένως καλῆς ποιότητος φαίνεται ὅτι περιεβάλλοντο ἐν Μ. Ἀσίᾳ κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα οὐ μόνον οἱ κοσμικοὶ ἀλλὰ καὶ ὁ κληρὸς καὶ οἱ μοναχοί⁵⁾. Ἡ ἀμφίεσις ὅμως τούτου ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, ἔνεκα τῆς λεπτότητος τοῦ ὑφάσματος ἴσως δὲ καὶ τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ, ἤγειρε τὸν ψόγον ἄλλων αὐστηρότερον βίον ἀσκούντων, τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι⁶⁾ ἐφόρουσαν ἀντ' αὐτοῦ *περιβόλαιον*⁷⁾, δηλαδὴ μακρὺν μανδύαν.

Τὸ ζήτημα τοῦτο, λόγω τῶν δισταμένων ἀπόψεων, θὰ ἀπησχόλει τότε εὐρέως τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Μ. Ἀσίας ἀναμφιβόλως καὶ διότι ὁ βίρρος ὑπὸ τὸ ὄνομα *βιρρίν*⁸⁾ θὰ ἐφέρετο ἀδιακρίτως καὶ ὑπὸ τοῦ κλήρου κατεσκευασμένος πιθανῶς ἐκ χονδροῦ μαλλίου· διὰ τοῦτο ἠσχολήθη μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ἡ συνελθοῦσα εἰς Γάγγραν τῆς Παφλαγονίας, πιθανῶς περὶ τὸ 340, τοπικὴ σύνοδος, ἣτις διὰ τοῦ 12^{ου} κανόνος αὐτῆς ἐθέσπισε τὰ ἑξῆς: «Ἐῖ τις ἀνδρῶν διὰ νομιζομένην ἄσκησιν περιβολαίφω χοῖται, καὶ ὡς ἂν ἐκ τούτου τὴν δικαιοσύνην ἔχων καταψηφίσοιτο τῶν μετ' εὐλαβείας τοὺς βήρους φορούντων καὶ τῇ ἄλλῃ κοινῇ καὶ ἐν συνηθείᾳ οὕσῃ ἐσθῆτι κεχρημένων, ἀνάθεμα ἔστω»⁹⁾.

Εἰς τὴν Αἴγυπτον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀπαντᾷ ὁ βίρρος ὑπὸ τὸν τύπον *βιρρίν*, ὡς μανδύας τῶν κληρικῶν. Οὕτως ὁ Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος καταδικωμένος ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν διέφυγε τὴν σύλληψιν ἐξελεθὼν ἐκ τοῦ οἴκου

¹⁾ Βλ. *H. Leclercq, birrus. (Cabrol-Leclercq, Dictionn. d'Archéol. Chret. et de Liturgie, τόμ. 2, 1910, στ. 907).*

²⁾ Βλ. *Ernst Kornemann und P. M. Meyer, "Ἐνθ' ἄν., σ. 65. H. Leclercq, birrus, "Ἐνθ' ἄν., στ. 909.*

³⁾ Βλ. *Blümner, R. P. σ. 218, ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι. Oppenheim, σ. 161.*

⁴⁾ Βλ. *H. Leclercq, "Ἐνθ' ἄν., στ. 907. Oppenheim, σ. 161 ἔξ.*

⁵⁾ Πρβλ. καὶ *H. Leclercq, "Ἐνθ' ἄν., στ. 910.*

⁶⁾ Βλ. καὶ *H. Leclercq, "Ἐνθ' ἄν., στ. 909.*

⁷⁾ Περὶ τοῦ περιβολαίου τῶν μοναχῶν βλ. *Oppenheim, σ. 116.*

⁸⁾ Ἐν παπύρῳ τοῦ β' - γ' αἰῶνος ἀπαντᾷ καὶ ὑπὸ τὸν τύπον *βίριν*, βλ. *Fr. Preisighe Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden, ἐν λ. βίρρος.*

⁹⁾ *Γ. Πάλλη καὶ Μ. Ποιλή, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Γ', σ. 108.*

του νυκτός «λαβὼν αὐτοῦ τὸ στιχάριον καὶ τὸ βιβρίον»¹⁾. Εἰς τὴν Συρίαν ἀναφέρεται οὗτος καὶ ὡς ἀσκητικὸν ἔνδυμα· οὕτως ἢ ὅσια Πελαγία ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀποδυθεῖσα τὴν στολὴν τοῦ βαπτίσματος «ἐνδύεται στιχάριον καὶ βιβρίον τρίχινα»²⁾.

Εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, περιοχὴν τῆς ἐπισκοπῆς Συναίου, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἐφέρετο ὑπὸ τοῦ κλήρου ὁ βίβρος καὶ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ., κοινῶς πλέον καλούμενος μανδύας.

Εἰς τοὺς μετὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα χρόνους οἱ βίβροι θὰ κατεσκευάζοντο πλέον καὶ ἀπὸ ὕφασμα ἐκ μετάξης³⁾, περὶ τῆς συνηθείας δὲ αὐτῆς ἀναφέρει ὁ Βαλσαμῶν (12. αἰ.) διὰ τοὺς χρόνους του εἰς σχόλιόν του⁴⁾ ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω κανόνος τῆς συνόδου τῆς Γάγγρας.

¹⁾ Βίος τοῦ ἐν ἁγ. Ἀθανασίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας (ἐκ διασκευῆς τοῦ *Συμμεῶν τοῦ μεταφραστοῦ*). *Migne*, 25, προλεγ. σ. CCXL. *Παλλαδίου*, Λαυσ. ἱστορία. *Migne*, 34, 1235B. «λαβὼν ἑαυτοῦ τὸ στιχάριον καὶ τὸ βιβρίον...».

²⁾ Μετάνοια τῆς ὁσίας Πελαγίας. (*Herm. Usener*, *Legenden d. heil. Pelagia*, Bonn 1879, σ. 12, στ. 14 ἐξ.).

³⁾ Βλ. καὶ *Σωτηρίου*, σ. 363.

⁴⁾ «Περιβόλαιον γὰρ τὸ ἐπάνω τῶν ἄλλων ἐπίβλημα ἐκάλουν, ἵνα φαίνοιτο, καὶ ἐκ τούτου θηρῶνται δόξαν ἀσκήσεως καὶ κατηγοροῖεν τῶν φορούντων τοὺς βήρους, τὰ σηρικὰ δηλονότι ὑφάσματα, καὶ τὴν ἄλλην ἐσθῆτα τὴν συνήθη. Βῆρος δὲ εἶδος ἦν ἐργασίας ὑφάσματος. ὅθεν καὶ νῦν εἰσι τὰ λεγόμενα ὀλόβηρα...» *Γ. Α. Ράλλη* καὶ *Μ. Ποιλή*, Ἐνθ' ἄν., σ. 108